

1. De Tungri en de civitas Tungrorum tijdens het Principaat.

1.1. Atuatuca en de civitas Tungrorum.

1.1.1. Ontstaan en geografische omlijning van de civitas Tungrorum.

1.1.1.1. De eerste eeuw v.Chr. tot de Gallische oorlog (58-50 v.Chr.).

De cultuur in de laatste eeuw v.Chr. in Gallia en Germania vertoont een heel eigen karakter. In zijn verslag over de Gallische oorlog bood Caesar een op het eerste gezicht duidelijke en schijnbaar betrouwbare etnografie van de streken ten noorden en noordwesten van de Alpen. Hij onderscheidde Aquitaniërs, Belgen, Galliërs en Germanen. Galliërs en Germanen werden gescheiden door de Rijn. De gegevens die ons door de archeologie en de klassieke auteurs verschaft worden, zijn evenwel problematisch en dit ondanks die schijnbaar precieze informatie van Caesar. Vooral de meermaals vernoemde Germani cisrhenani lijken een blijvend raadsel te vormen en de problematiek rond hun herkomst en hun identificatie nauwelijks op te lossen.

Vooreerst kan de archeologische nalatenschap van de stammen die traditioneel in onze regio gelokaliseerd worden, moeilijk precies gedateerd worden. De tweede moeilijkheid ligt in een min of meer correcte omschrijving van de territoria van de verschillende stammen op basis van de literaire bronnen en dit omwille van de onstandvastigheid in de bewoning en migraties. Tenslotte zijn de literaire bronnen, die een licht op de diverse problemen kunnen werpen, in feite zeer karig en moeilijk te interpreteren. Deze problematiek heeft aanleiding gegeven tot talrijke verhitte discussies waarbij bepaalde archeologische sites aan een stam werden toegeschreven. Zo meende M.E. Mariën, al dan niet terecht, dat de Kempense grafvelden, gekarakteriseerd door lage grafheuvels opgeworpen over de urn met de lijkkassen, behoorden tot de culturele nalatenschap van de Eburones. Het lijkt ons evenwel onmogelijk één van de stammen die door Caesar vernoemd werden, in het archeologisch erfgoed te identificeren¹.

¹Zie S.J. DE LAET, La Belgique, p. 721: "Compte tenu des difficultés pour dater avec précision la plupart des sites d'une part, et l'instabilité des tribus d'autre part, il ne nous semble pas possible d'établir un rapport irréfutable entre le matériel archéologique de l'époque de La Tène et les différentes tribus, c'est à dire d'assigner des sites bien précis à telle ou telle tribu, uniquement sur la foi des données archéologiques. Ook G. WALSER, Germanen, p. 48; H. BERNHARD, in Römer, p. 51. H. VON PETRIKOVITS, Germani cisrhenani, in Germanenprobleme, p. 98-00; G. NEUMANN, Germani cisrhenani - die Aussage der Namen, in Germanenprobleme, p. 106-107. Vgl. met de visie van bv. R. HACHMANN, Völker, p. 60 en de probleemstelling van de Germani cisrhenani p. 62-63; M.E. MARIËN, Belgica antiqua, p. 15 & 31; M.J.R. MARECHAL, Les frontières des Aduatuces et des Germains cisrhénans. Situation de leurs oppida, in Caesarodunum, 16, 1981, p. 46; M. TODD, Barbarians, p. 8. Zie verder 1.1.1. n.3.

Een tweede probleem dat in de literatuur voortdurend weerkeert, is de vraag of de bevolking in onze regio behoorde tot de Germaanse of Keltische cultuur. Het lijkt trouwens nog steeds niet duidelijk wat de antieken onder Kelten en Germanen verston- den. O.a. de Eburones en samen met hen de Germani cisrhenani zijn op het eerste gezicht van een hybride signatuur waaraan de antieke auteurs in zekere zin aan de grondslag lagen. Dit belet evenwel niet dat ook dienaangaande menig vorser er een duidelijk geprofileerde mening eropna houdt¹.

Tijdens zijn voordracht op 6 juni 1970 voor de Wissenschaftliche Gesellschaft aan de Johann Wolfgang Goethe-Universität te Frankfurt am Main over de beruchte tekst van Tacitus, *Germania*, II, 4-5, schetste K. Kraft de doelstellingen van de 'Germanen- historicus': "es kommt für ihn (den Historiker) mehr darauf an, zu erfassen, welche politische, ethnische oder geographische Grösse jeweils gemeint ist, wenn die Quellen von den Germani sprechen"².

Voor onze studie van de Tungri is het van belang om te trachten te achterhalen hoe de pre-Romeinse bevolking was samengesteld. Ons lijkt hiervoor vooral het historisch en linguïstisch onderzoek aangewezen. De archeologische methode schenkt wel inzicht in de materiële cultuur maar lijkt ons hier, zeker voor wat betreft het Belgisch, Nederlands en Duits gebied aan deze zijde van de Rijn, minder relevant, omwille van de onmogelijkheid deze gegevens voldoende nauwkeurig te dateren en aan een bepaalde stam te koppelen en bijgevolg hieruit voor ons onderzoek belangrijke gevolgtrekkingen te poneren. Voor wat betreft de streek tussen Rijn en Elbe ligt de situatie anders. Het bodempa- trimonium is hier veel duidelijker. Niettemin dient men er ook daar rekening mee te houden dat het begrip "Germanen" slechts in beperkte mate en met de nodige kritische zin kan gebruikt worden om archeologische groepen aan te duiden³.

¹Zie bv. M. TODD, *Barbarians*, p. 8 & 29: "The relations of the Celts with the Germanic peoples have stimulated a major controversy with rapidly growing literature of its own". Vgl. G. WALSER, *Germanen*, p. 40; H. VON PETRIKOVITS, in *Germanenprobleme*, p. 90; S.J. DE LAET, *La Belgique*, p. 66: "Il est évident que la population de nos régions à la fin de l'époque de La Tène, tant par sa culture matérielle que par ses institutions, son organisation sociale, sa religion et sa langue faisait partie du monde celtique". Daar tegenover H. BERNHARD, in *Römer*, p. 51 i.v.m. de Germani cisrhenani: "Damit sagte Caesar aus, dass auch westlich des Rheines Völker siedelten, die in Sprache und Bräuchen eher den rechtsrheinischen Germanen als den Kelten, etwa den Trever- ern, ähnelten". Vgl. bv. ook T. RICE HOLMES, *Conquest*, p. 338 e.v.; C.M. WELLS, *German Policy*, hoofdstuk 2: "Celts and Germans", p. 14 e.v.; M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 15 e.v.; M.J.R. MARECHAL, in *Caesarodunum*, 16, 1981, p. 45; E.M. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 13; R. SEYER, in *Germanen*, p. 55 e.v.; H. HEINEN, *Trier*, p. 19-20; G. NEUMANN, in *Germanenprobleme*, p. 128.

²K. KRAFT, *Germania*, p. 8.

³R. HACHMANN, in *Offa*, 47, 1990, p. 478.

Voor het onderzoek komen voornamelijk Caesar, *De bello Gallico* en Tacitus, *Germania*, II, 4-5 in aanmerking. Hoewel zij geen onverdachte bronnen zijn - vooral Caesar munt niet uit door klaarheid en precisie - vormen zij de enige mogelijkheid om enigermate inzicht te verkrijgen in de etnografische situatie tijdens de 1ste eeuw v.Chr. En hoewel kritische bedenkingen geformuleerd worden aangaande de geboden informatie wijzen verscheidene vorsers erop dat men er goed aan doet deze auteurs toch voldoende ernstig te nemen¹.

Een belangrijk gegeven is dat "Keltisch" en "Germaans" op de eerste plaats linguïstische begrippen zijn en dat een volk als Germaans of Keltisch bestempeld wordt wanneer zij respectievelijk de Germaanse of Keltische taal spreken. Het blijkt zeer moeilijk te zijn deze linguïstische inhouden duidelijk geografisch en cultureel te omschrijven².

Deze visie wordt ondersteund door de volgende vaststellingen. Reeds in de oudheid werd de Rijn beschouwd als de grens tussen de 'Germaanse' en de 'Keltische' wereld en werd herhaaldelijk door verscheidene stammen overschreden. De naam Rhenus is trouwens van Keltische origine³.

Dit blijkt ook uit de volgende passage van Tacitus: "quoniam qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ... tunc Germani vocati sint (*Germania*, II, 5)". Deze visie werd door de antieke auteurs, mogelijk vanaf Poseidonios van Apamea (ca. 135-51/50 v.Chr.), zeker vanaf Caesar ontwikkeld. Deze laatste zegt op verscheidene plaatsen impliciet dat deze rivier de grens vormde tussen Kelten en Germanen⁴. Vandaar ook dat hij Eburones, Caerosi, Paemani Condruasi en Segni aanduidt als Germani cisrhenani (*BG*, II, 4, 10; VI, 2, 3; VI, 32, 1; ook I, 2, 3; I, 27, 4; IV, 16, 4) en deze plaatst tegenover de Germani transrhenani. Hij neemt bovendien blijkbaar aan dat de Rijn grens tussen Galliërs en Germanen ook in vroegere tijden reeds bestond. De gegevens die Caesar verstrekt, kunnen evenwel enkel toegepast worden op de

¹De betrokken passages uit Caesar en Tacitus werden in het repertorium opgenomen en besproken. Betreffende de problematiek, zie verder bv. G. WALSER, *Germanen*, p. 44-45; G. NEUMANN, in *Germanenprobleme*, p. 108.

²Zie S.J. DE LAET, *La Belgique*, p. 722: "Selon nos conceptions actuelles, "Celtes" et "Germaines" sont des notions linguistiques: nous désignons comme "Germaines" (ou "Celtes") les populations parlant une langue germanique (ou celtique). On doit toutefois se demander si César se fondait sur la langue qu'elles parlaient pour qualifier certaines tribus de germaniques. Il semble bien que la réponse à cette question doive être négative". Vgl. met H. VON PETRIKOVITS, in *Germanenprobleme*, p. 97: Sprachgeschichtliche Quellen.

³A. HOLDER, *Sprachschatz*, kol. 1130-1174; G. WALSER, *Germanen*, p. 37 e.v.; R. HACHMANN, *Völker*, p. 25; H. AMENT, *Der Rhein und die Ethnogenese der Germanen*, in *Prähistorische Zeitschrift*, 59, 1984, p. 37 e.v.

⁴Zie bv. *BG*, I, 1, 4; I, 53, 1; III, 11, 1; IV, 3, 3; V, 24, 4 enz. Betreffende Caesar's 'Germanenbegriff', vgl. G. WALSER, *Germanen*, p. 87-88.

periode vanaf de Gallische oorlog. Het valt tenslotte op dat Caesar de Atuatici die van de Cimbri en de Teutones afstamen (BG, II, 29, 4), niet tot de Germani cisrhenani rekende. Er dient bijgevolg een onderscheid gemaakt te worden tussen de verschillende groepen 'Germanen'¹.

Linguïstisch onderzoek en de archeologische nalatenschap weerleggen bovendien talrijke etnografische uitspraken van de antieken. De Rijn treedt nergens op als scheidingslijn tussen de materiële nalatenschap van culturen. Integendeel, de streek ten oosten van de Rijn dient beschouwd te worden als een wezenlijk bestanddeel van de late La Tène-cultuur die men ook in België en Frankrijk aantreft, en is erg verbonden met het kerngebied van deze cultuur, zelfs indien zij niet overal in alle details dezelfde kenmerken vertoont².

Het is slechts rond de erawisseling dat er in de Rijnstreek grondige culturele veranderingen optreden. Ten westen van de Rijn wordt de Romeinse invloed steeds meer zichtbaar. Aan de overzijde merkt men een breuk in het archeologisch materiaal. Deze culturele veranderingen hebben tot gevolg dat de Rijn een scherpe cultuurgrens wordt en dit gedurende eeuwen zal blijven³.

Op de tweede plaats dient men vast te stellen dat het verslag van Caesar vol contradicties zit met betrekking tot de Germaanse en Gallische stammen en inzonder de Germani cisrhenani. De denkbeeldige scheidingslijn tussen Germanen en Kelten kan in ieder geval niet zo duidelijk getrokken worden. Dit blijkt in ieder geval uit Caesars De bello Gallico. De tekst veroorzaakt talrijke moeilijkheden wanneer men een aantal passages naast elkaar plaatst. In het tweede boek (1.1.1.) schrijft Caesar dat de Condrusi, Eburones, Caerosi en Paemani met één naam Germanen genoemd worden. Hier dienen de Segni aan toe gevoegd te worden die Caesar in het zesde boek vernoemt (1.1.9.). Hij beklemtoont het Germaanse karakter van deze stammen door hen Germani cisrhenani (1.1.7.) te noemen en beschouwt hen aldus als verwanten van de Germani transrhenani. In BG, II, 4 tenslotte stelt hij dat "plerosque Belgas esse ortos ab Germanis..."⁴.

Verscheidene passages bij Caesar wijzen evenwel op een zekere verwarring. De Romeinse veldheer weet blijkbaar niet goed waar hij deze stammen dient te plaatsen. In het vijfde boek (1.1.5.) laat hij Ambiorix tijdens een redevoering aan de Romeinse

¹H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 89.

²Zie R. HACHMANN, Völker, p. 133: Bodenfunde ...; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 9; C.M. WELLS, German Policy, p. 23 e.v.; H. AMENT, in Praehistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 40.

³R. HACHMANN, Völker, p. 37; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 9.

⁴Vgl. R. MUCH, in RE, Suppl. III, 1918, kol. 545; R. HACHMANN, Völker, p. 45. H. BIRKHAN, Germanen, p. 185 voegt hieraan nog de volgende stammen aan toe: Caruces, Caeracates, Sunuci, Tungri, Baetasii, Texuandri.

gezanten C. Arpinus en Q. Iunius zeggen: "Non facile Gallos Gallis negare potuisse...", "Galliërs kunnen moeilijk iets aan Galliërs weigeren ...". Dit citaat impliceert blijkbaar de Keltische herkomst van de Eburones. Deze visie wordt ook weerspiegeld in BG, VI, 34, 8 (= 1.1.11.). Hier spreekt Caesar van Gallorum vita waarbij hij doelt op het leven van de Eburones. Duidelijk is in ieder geval dat men uit de tekst van Caesar niet kan afleiden of de Eburones tot de Keltische of de Germaanse cultuur hebben behoord¹.

De Germanen worden voor het eerst vermeld bij Poseidonios van Apamea (FGrHist, 87). Zij verschijnen als een groep stammen, gesitueerd op de rechteroever van de Rijn tussen de Main en de Lippe. Poseidonios brengt hen onder bij de Kelten². Men mag bijgevolg evenwel aannemen dat wanneer Caesar, die een tijdgenoot van Poseidonios was, over de Germani cisrhenani sprak, hij mogelijk ook de 'Germanoi' van Poseidonios voor ogen had³.

Linguïstisch lijkt in ieder geval meer duidelijkheid te bestaan. Zowel de stamnamen Condruzi, Eburones, Caerosi, Paemani, Atuatici, Segni als de personennamen Ambiorix of Catuvolcus zijn van een Keltische herkomst. M.E. Mariën wijst bijgevolg op de Keltische volksaard van deze stammen. H. Heinen wijst er op zijn beurt op dat de archeologische nalatenschap van de Germani cisrhenani, hoewel minder goed onderzocht, eerder bij de Keltische cultuurgemeenschap hoort. H. Birkhan is wel voorzichtiger. Hij stelt dat de Germani cisrhenani vanuit linguïstisch oogpunt geen Germanen waren. Maar, bij de volksnamen en persoonsnamen meent hij toch ook talrijke niet-Keltische elementen te kunnen onderscheiden. Hij spreekt in dit verband van proto-Germaans⁴.

¹Vgl. T. RICE HOLMES, Conquest, p. 338; G. WALSER, Germanen, p. 39 e.v.; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 97.

²Zie R. HACHMANN, Völker, p. 43 e.v.; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 722; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 90. Vgl. G. WALSER, Germanen, p. 42. Betreffende Poseidonios, zie bv. E. NORDEN, Urgeschichte, p. 59 e.v. Tijdens de late keizertijd duidt Dio Cassius stammen, die nu als Germaans beschouwd worden, als Kelten aan. Hierover ook E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 11.

³Vgl. evenwel G. WALSER, Germanen, p. 43; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 90.

⁴Betreffende de linguïstische duiding van de namen, zie 1.1.1, 1.1.3., 1.1.9. met literatuur aldaar. Bv. T. RICE HOLMES, Conquest, p. 338: "All their racial and individual names, all ancient names of rivers and places within their territory, are Celtic. Vgl. E. NORDEN, Urgeschichte, p. 381; G. WALSER, Germanen, p. 48 e.v., bijzonder ook p. 49, n. 1; M.E. MARIËN, Belgica antiqua, p. 15 & 31; H. HEINEN, Trier, p. 19. Evenwel M. TODD, Barbarians, p. 8: "A recent analysis of the place and personal names of the Germani cisrhenani suggests that their origins were mixed". H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 97: "dass von den zu behandelenden sieben VN drei sicher Keltisch sind (Caerosi, Condruzi und Eburones), vier gagegen unklar sind (Aduatici, Caemani, Segni und Tungri). Zie ook H. BIRKHAN, Germanen, vooral

De derde vaststelling houdt tenslotte verband met Tacitus, *Germania*, II, 4-5. K. Kraft merkt betreffende deze tekst op dat Tacitus blijkbaar niet de volle verantwoordelijkheid neemt voor de inhoud van deze passage. Integendeel, de zinssnede "quidam ... affirmant", "sommigen menen", getuigt van een zekere reserve¹. De mening van sommigen slaat op het feit dat de Marsi, Gambrivi, Suebi, Vandilii, die gentes genoemd worden, vera et antiqua nomina, ware en oude namen zijn. Hier sluit de beruchte passage II, 5 bij aan die overigens meestal los van II, 4 becommentarieerd werd. Tacitus formuleert hier een soort tegenstelling: "Ceterum Germaniae vocabulum recens et nuper additum ...", "overigens, het woord Germania is recent en sedert kort in gebruik ...". Hij voegt daaraan toe dat het gaat om een nationis nomen, non gentis en vervolgens dat het bovendien ook gaat om een inventum nomen. De lezer stelt een duidelijke antithese vast die niet vrijblijvend stilistisch kan beschouwd worden, maar zeker een inhoudelijke betekenis bevat. Dit werd evenwel niet steeds onderkend omdat men vermoedde dat achter ceterum een tweede bron schuil ging². De vertalingen (zie 1.3.1. n. 4) dient men in dat licht te zien. Hierbij werd natio steevast als stam vertaald en beschouwd als een onderdeel van gens, het volk. Er werd evenwel geen acht geslagen op de toevoegingen in de tekst, nl. eaque vera et antiqua nomina en invento nomine die respectievelijk op gentis appellationes en nationis nomen terugslaan³.

Gens en natio bezitten evenals lingua een andere klare betekenis dan volk en stam. Gens verwijst naar de 'Blutsherkunft' waarbij naar de stamvader van een volk verwezen wordt. Natio verwijst naar de heimat, de geografische, politieke herkomst, de woonplaats. In die zin wordt natio ook in de inscripties gebruikt. Lingua verwijst naar de eenheid van taal⁴. Dit houdt in dat het inventum nomen verwijst naar natio waarbij het nomen nationis verwijst naar Germani en niet naar Germania, een naam die mogelijk slechts na de oversteek over de Rijn ontstaan is. Hierop duidt de zinsnede "Germaniae vocabulum recens et nuper addi-

het kapittel "Zur Ethnosbestimmung der Germani cisrhenani", p. 181 e.v., bijzonder p. 221 & 223; H. KUHN, Das Rheinland in den Germanischen Wanderungen, in Rheinische Vierteljahrsblätter, 37, 1973, p. 311.

¹K. KRAFT, Germania, p. 9. Vgl. H. AMENT, in Praehistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 44.

²Zie in detail K. KRAFT, Germania, p. 11, n. 1.

³Vgl. A.A. LUND, Zum Germanenbegriff bei Tacitus, in Germanenprobleme, p. 57.

⁴Zie CHARISIUS, Ars gramm., V, p. 397, 26 B: natio solum patrium quaerit, gens seriem maiorum explicat. Hier ligt ook de betekenis van de tekst van Tacitus.

tum"¹.

Germania wordt voor de Romeinen het geografisch begrip tegenover Gallia. Dit heeft tot gevolg dat haar inwoners als Germanen bestempeld worden. Hierbij moet men tevens rekening houden met het gebruik om volksnamen in de geografische betekenis te gebruiken: Germani i.p.v. Germania, Raeti i.p.v. Raetia, Pannonii i.p.v. Pannonia, enz.

Het is duidelijk dat deze visie van K. Kraft voor ons onderzoek belangrijke consequenties heeft, zowel met betrekking tot de Germani cisrhenani als later met betrekking tot de Tungri. In dat licht is de volgende passage in de studie van K. Kraft belangrijk: "Germani war nicht ein über den Rhein mitgebrachter alter Stammesname, sondern wurde zunächst als Bezeichnung für die Eindringlinge angewendet, wobei diese weniger als bestimmter Stamm, sondern eben als die gefährlichen Angreifer gekennzeichnet wurden. Ob diese Scharen tatsächlich nur ein einziger bestimmter Stamm waren oder sich aus mehreren Stämmen zusammensetzten, ist dabei letzten Endes für die Anwendung der Bezeichnung Germani unerheblich". Men kan bijgevolg aannemen dat het inventum nomen Germania, de geografische omschrijving pas gebezigd werd na de 'volksnaam' Germani. Bovendien mag men stellen dat het Germanendom niet wezenlijk ouder is als de antieke overlevering².

De interpretatie van K. Kraft van deze tekst lijkt ons belangrijk omwille van twee redenen. Op de eerste plaats verliest de discussie rond Germanen en Kelten aan belang en worden de twee begrippen vooral herleid tot hun linguïstische dimensie³. Op de tweede plaats sluit deze these nauw aan bij de gegevens voor zover zij uit de literaire bronnen kunnen gedistilleerd worden.

De archeologische bronnen zijn zoals wij boven reeds aanstipten, duidelijk moeilijker te interpreteren. H. Ament wijst in zijn belangwekkend artikel over de etnogenese van de Germanen evenwel op de Jastorf-Kultur. Hij omschrijft hen als een geheel van archeologische groepen die in de tijdspanne van 600 tot de erawisseling gesitueerd waren in Noord- en Midden-Duitsland, Jutland en Fünen. De Aller en de benedenloop van de Weser vormen de grens in het zuidwesten. Deze Jastorf-Kultur wordt aan de basis gelegd van het Germanendom, een verzameling van talrijke stammen. Hieraan voegt hij ook nog cultuurgroepen van zuidelijk Scandinavië en oostelijk Midden-Europa aan toe. Op het einde van het laatste millenium v.Chr. versmelten deze heterogene etnische

¹Vgl. met een gelijkaardig woordgebruik bij Ammian., 23, 6, 15: Assyria ... quae per populos pagosque amplos diffusa et copiosa, ad unum concessit vocabulum et nunc omnis adpellatur Assyria. Ook geciteerd bij K. KRAFT, Germania, p. 20, n. 1.

²K. KRAFT, Germania, p. 24. Vgl. H. AMENT, in Præhistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 44.

³Zie bv. ook S.J. DE LAET, La Belgique, p. 722.

complexen tot de Germaanse cultuur, die bijgevolg in wezen niet veel ouder is dan de antieke overlevering¹.

In heel deze discussie dient men er bijgevolg mee rekening te houden dat 'Germani' in feite een naam is die de Romeinen gegeven hebben aan een welbepaalde bevolking. Deze naam kan bijgevolg niet in een ver verleden gevolgd worden, te meer omdat de betrokken volkeren de naam zelf niet gebruikten. R. Hachmann wijst er dus op dat het gebruik van de volksnaam 'Germanen'

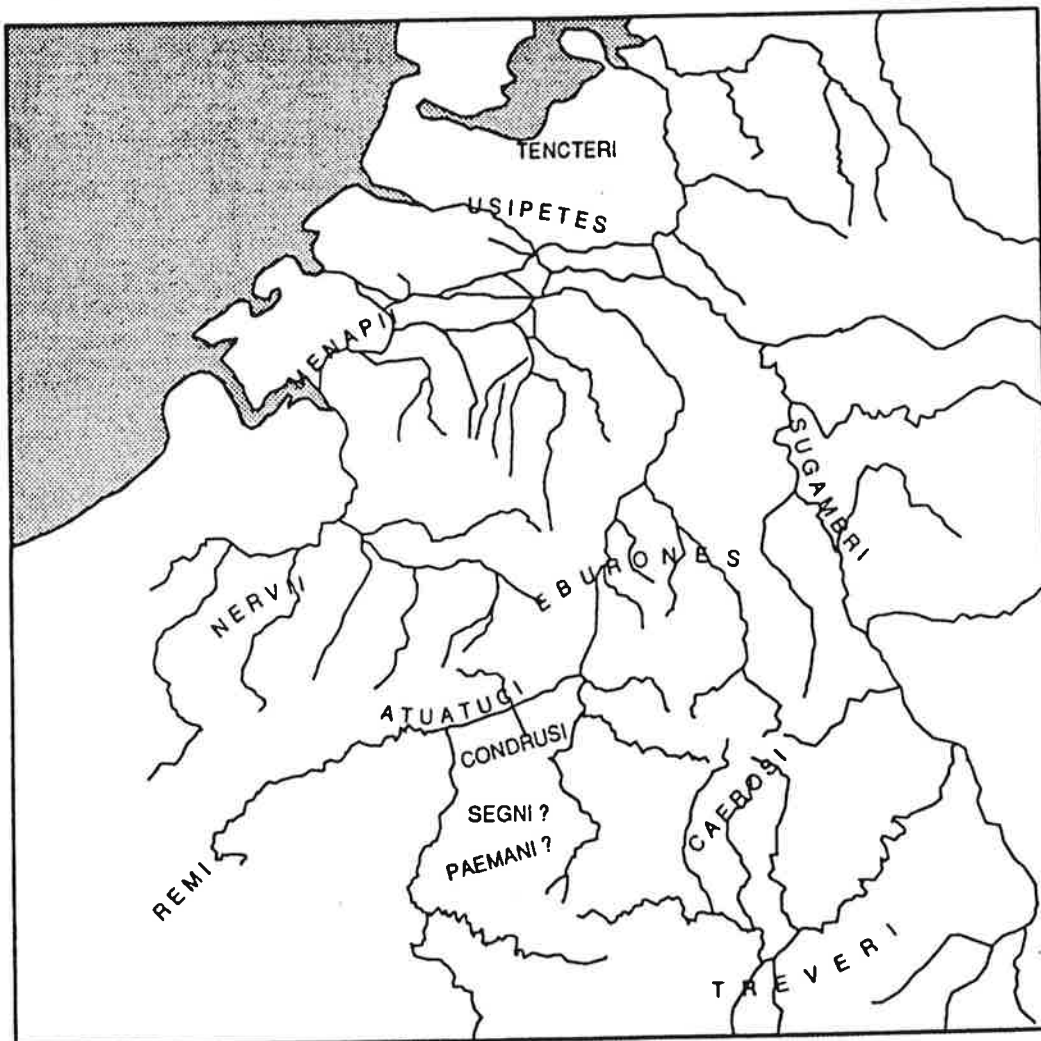

Fig. 1. Gallia Belgica vóór de veroveringen van Caesar.

eerder op conventie berust, zonder een bepaalde eigenwaarde. De Germanen vormden alzo een groep stammen die zich in taal, cultuur

¹Zie H. AMENT, in *Praehistorische Zeitschrift*, 59, 1984, p. 40 e.v. Evenwel H. VON PETRIKOVITS, in *Germanenprobleme*, p. 98 die ook naar de Jastorf-Kultur verwijst. Vgl. F. HORST, in *Germanen*, p. 64 e.v., ook H. KEILING, p. 96. Over archeologische groepen, zie bv. M. TODD, *Barbarians*, p. 39 e.v. Betreffende de Jastorf-Kultur, zie G. SCHWANTES, *Jastorf und La Tène*, in *Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte*, 1, 1955, p. 75-112.

en nalatenschap onderscheidde van de Kelten¹.

Hoe kan men tenslotte de inlichtingen van Poseidonios, Caesar, Tacitus en de archeologie met elkaar in overeenstemming brengen? Op basis van dit bronnenmateriaal kan men in ieder geval trachten een reconstructie te bieden van het historisch verloop. Tot de jaren '60 nam men aan dat de bevolking tussen Rijn, Main en Elbe Germaans was. Antieke bronnen en archeologisch onderzoek leken dit te bevestigen. Uit het hierboven geschetste overzicht mogen wij evenwel besluiten dat deze regio in de voor-Romeinse tijd nog niet 'Germaans' was. Sedert 500 v.Chr. hebben verschillende invallen of migraties van over de Rijn plaatsgevonden². Wanneer Tacitus spreekt over *qui primi Rhenum transgressi* doelt hij waarschijnlijk op de migraties van ca. 250-200. Hiermee worden de *Germani cisrhenani* van Caesar bedoeld³.

Deze *Germani cisrhenani* waren een amalgaam van verschillende stammen die volgens Caesar (BG, II, 4, 10) samen ca. 40.000 manschappen konden mobiliseren. Zij bestonden uit de Eburones, Condrusi, Caerosi, Paemani, Segni en mogelijk nog enkele andere stammen die om één of andere reden niet door Caesar vernoemd werden (Fig. 1). Hoewel van over-Rijnse herkomst waren zij sterk schatplichtig aan het Keltische cultuurgoed. Zij waren in dat opzicht verwant aan de "Keltische Germanen" van Poseidonios⁴. Sedert Poseidonios en Caesar ziet men een extensie van de naam 'Germani' tot al de stammen over de Rijn die evenwel niet langer tot de Keltische wereld kunnen gerekend worden en die zich vrij recent aan de overzijde van de Rijn 'gevormd' hadden. Dit blijkt ook uit het Germaans taalgebruik dat niet verder als de 1ste eeuw v.Chr. opklimt. Caesar was bijgevolg een tijdgenoot van de Germaanse etnogenese⁵.

¹Vgl. R. HACHMANN, in Offa, 47, 1990, p. 478.

²Zie R. HACHMANN, G. KOSSACK & H. KUHN in hun gemeenschappelijk slotwoord in R. HACHMANN, Völker, p. 129. Vgl. H. BIRKHAN, Germanen, p. 221; H. AMENT, in Praehistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 40 e.v.

³Betreffende de tekst van Tacitus, zie 1.3.1. Betreffende deze migraties in het algemeen, zie e.g. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 15 e.v.; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 13 e.v.; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 721 e.v.; H. BERNHARD, in Römer, p. 39 e.v. M.J.R. MARECHAL, in Caesarodunum, 16, 1981, p. 45 dateert deze migraties op het einde van de 2de eeuw.

⁴Vgl. dienaangaande H. AMENT, in Praehistorische Zeitschrift, 59, 1984, p. 45: "Dann hätte sich jene Wanderung innerhalb des gleichen Kulturmilieus abgespielt, wäre infolgedessen archäologisch kaum zu erkennen, brauchte aber historisch in gar keiner Weise bezweifelt zu werden". Vgl. ook E. NORDEN, Urgeschichte, p. 355 e.v., 381; C. HAWKES, Celtes, Gaulois, Germains, Belges, in Celticum, 12, 1965, p. 1 e.v.; H. BIRKHAN, Germanen, p. 181-250, bijzonder p. 226; W. MEID, in Germanenprobleme, p. 202, vooral n. 28.

⁵Vgl. R. MUCH, in RE, Suppl. III, 1918, kol. 546; H. AMENT, in Praehistorische Zeitschrift, 54, 1987, p. 44.

De Eburones bewoonden de streek tussen de Rupel, de Schelde en in het oosten de Rijn, als burens van o.a. de Menapii en de Atuatuaci. Geografisch gezien bezetten zij dus de Kempen en het grootste deel van het gebied tussen Maas en Rijn¹.

Met het Atuatuca Eburonum, waarvan Caesar zegt (BG, VI, 32,3) "hoc fere est in mediis Eburonum finibus", heeft de auteur evenwel verwarring gesticht. Vaak werd het geïdentificeerd met het Atuatuca uit de keizertijd, het huidige Tongeren. Deze site komt evenwel niet in aanmerking omdat de locatie geografisch niet past in de beschrijving van Caesar en omdat de stad geen pre-Romeinse bewoning vertoont².

Caesar (BG, V, 28,1) noemde deze stam een civitas ignobilis atque humilis en cliënten van de Treveri (BG, IV, 6, 4 = 1.1.2.) en de Atuatuaci (BG, V, 27, 2 = 1.1.4.). Zij worden niettemin als de belangrijkste stam van de Germani cisrhenani beschouwd, zeker wanneer men rekening houdt met de impact die zij hadden op het verloop van de Gallische oorlog, de vermetelheid van hun leiders en de schade die zij het Romeinse leger toebrechten³.

1.1.1.2. Van Caesar tot keizer Diocletianus (284-305).

Dit was de situatie die Caesar in onze gewesten aantroef en waarmee hij, soms tot zijn schade, geconfronteerd werd. De krijgstochten van Caesar, die eindigden in 51 v.Chr., hadden diepe wonden geslagen. De plaatselijke stammen, waaronder de Eburones, hadden zwaar te lijden gehad tijdens de jaren van repressie, zelfs in die mate dat zij uit het gezichtseinder verdwenen en van de kaart leken geveegd te zijn. De nederlagen van de Romeinse legioenen tegen de Eburones in 54 v.Chr. waren volgens Caesar immers het gevolg van een misdadig opzet dat hij zou bestraffen met de uitroeiing van dit volk. Tijdens verschillende wraakexpedities werden dorpen en hoeven platgebrand, vee geroofd en oogsten vernietigd. Gallië werd tenslotte als een nieuwe provincie bij het Imperium Romanum ingelijfd⁴.

¹Geografie, zie e.g. T. RICE HOLMES, Conquest, p. 387; E. NORDEN, Urgeschichte, p. 379, n. 1; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 31; S.J. DE LAET, La Belgique, p. 720-721; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 92.

²Vgl. ook met het Atuatuca, het oppidum egregie natura munitum van de Atuatuaci in BG, II, 29, 2. Vgl. H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 93.

³Vgl. A. WANKENNE, in EC, 33, 1965, p. 158.

⁴Betreffende Caesar en de Gallische oorlog, zie e.g. T. RICE HOLMES, Conquest; G. WALTER, César, 1947; G. BRADY, Caesar's Gallic Campaigns, 1947; G. WALSER, Caesar und die Germanen. Studien zur politischen Tendenz römischer Feldzugsberichte, 1956; D. TIMPE, Caesars gallischer Krieg und das Problem des römischen Imperialismus, in Historia, 14, 1965, p. 189-214; M. GELZER, Caesar - Der Politiker und Staatsmann, 1960(6); H. GESCHE, Caesar, 1976; C. MEIER, Caesar, 1982.

Ten gevolge van de burgeroorlogen kon Caesar dit nieuwe wingewest echter niet organiseren. Onze informatie over de jaren na zijn dood blijft bovendien vrij schaars. De aandacht van de antieke historiografie richtte zich uiteraard naar het politieke leven in Rome, de burgeroorlogen en de strijd om de macht. In 40 v.Chr. werd Gallië toegewezen aan Octavianus, de latere keizer Augustus. Op basis van getuigenissen van enkele historici mag men stellen dat dit allerm minst betekende dat een periode van pacificatie was aangebroken. Dit mag blijken uit de volgende gebeurtenissen. In 37 v.Chr. treedt M. Vipsanius Agrippa op tegen opdringende Germanen, mogelijk de Suebi, over de Rijn. Tevens vestigt hij de Ubii die onder druk van de Suebi naar de Rijn toe trokken, in hun nieuw woongebied in de streek rond Keulen¹.

Circa 30/29 v.Chr. slaat C. Carinas een opstand van de Morini neer en treedt succesvol op tegen de Suebi die de Rijn waren overgestoken². Omstreeks dezelfde tijd voert Nonius Gallus oorlog tegen de Treveri die hulp hadden gekregen van de Germanen. In het oppidum van de Treveri op de Titelberg tekent zich een brandlaag af die omstreeks 30 v.Chr. kan gedateerd worden. Tegelijk werden op de Petrisberg bij Trier een militaire post voor Romeinse troepen geïnstalleerd. Beide archeologische gegevens kunnen met de opstand der Treveri in verband gebracht worden³. In 25 leidt M. Vinicius een strafexpeditie tegen Germanen wegens een aanslag op Romeinse kooplieden⁴. Enkele jaren later, in 19 v.Chr., treedt Agrippa op in een conflict in Gallia waarbij zowel Galliërs als Germanen betrokken waren⁵. Tenslotte voert M. Lollius in 17/16 met het 5de legioen een operatie uit tegen de Sugambri, Usipetes en Tencteri. Het gevolg

¹DIO, 48, 49, 2; STRABO, 4, 3, 4; TAC., Germ., 28. Vgl. R. HACHMANN, Völker, p. 57 & 60. Betreffende het jaar dat de Ubii een nieuw territorium ontvingen, zie R. NIERHAUS, in BJ, 153, p. 48-49; H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 16, n. 15; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 5 e.v., bijzonder 8 & 9.

²DIO, 51, 21, 6. Vgl. R. HACHMANN, Völker, p. 57; C.M. WELLS, German Policy, p. 93; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 8; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 121.

³DIO, 51, 20, 5. Betreffende de benaming van Keltoi voor Germanen, zie DIO, 53, 12, 6. Vgl. A. RIESE, Das Rheinische Germanien in der antiken Literatur, 1969 (= 1892), p. 44; C.M. WELLS, German Policy, p. 93; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 8; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 121; E.M. WIGHTMANN, Gallia, p. 11. Betreffende de opstand der Treveri, zie e.g. H. H. HEINEN, Trier, p. 40; H. BERNHARD, Römer, p. 52.

⁴DIO, 53, 26, 4. Vgl. E. RITTERLING, Zur Geschichte des römischen Heeres in Gallien unter Augustus, in BJ, 114/115, 1906, p. 174; C.M. WELLS, German Policy, p. 93; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 121; H. BERNHARD, Römer, p. 52.

⁵DIO, 54, 11, 2. Vgl. E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 175; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 8; C.M. WELLS, German Policy, p. 94; E.M. WIGHTMAN, Military Arrangements, p. 107; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 121; H. BERNHARD, Römer, p. 52.

van dit optreden is een ernstige nederlaag voor de Romeinen¹.

Deze onrust lijkt ook bevestigd te worden door de archeologie. De hoogteversterking van Kanne bij Maastricht kan op basis van de dendrochronologie ca. 31 v.Chr. gedateerd worden. Zij suggereert dat de weerstand tegen de Romeinse bezetter nog dieper zat als uit de literaire bronnen blijkt².

Uit de opsomming van de gegevens blijkt duidelijk dat de pacificatie van Gallië een langdurig proces geweest is. Het is blijkbaar naar aanleiding van de nederlaag van M. Lollius dat Augustus besloot naar het nieuwe wingewest te reizen en zelf het bestuur daar te organiseren. Hij bleef er van 16 tot 13 v.Chr. Samen met zijn stiefzonen Tiberius³ en Drusus en met de hulp van één van zijn belangrijkste medewerkers Agrippa legde hij er verder de basis voor een territoriale structuur die, mits enkele aanpassingen, eeuwen in voege zou blijven: Gallia Lugdunensis, Aquitania en Belgica. Deze provinciae werden telkens onderverdeeld in verscheidene civitates⁴.

Doch niet enkel deze territoriale organisatie eiste zijn aandacht op. In deze periode besteedde hij tevens veel tijd en energie aan de uitwerking van een Germaniëpolitiek. De nederlaag van Lollius leidde blijkbaar tot een veranderde visie op deze problematiek. Tot nog toe werd de oorlogvoering tegen de Overrijnse stammen hoofdzakelijk vanuit een defensief oogmerk gevoerd. De Germanië-

¹DIO, 54, 20, 4; Velleius Paterculus, II, 97, 1; Suetonius, Aug., 23; TAC., Ann., I, 10. Vgl. R. SYME, Some Notes on the Legions under Augustus, in JRS, 23, 1933, p. 14 e.v.; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 8; C.M. WELLS, German Policy, p. 95; K. CHRIST, in Chiron, 7, 1977, p. 185-189; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 122; H. BERNHARD, Römer, p. 52.

²Zie E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 45: "A new fortification at Kaster-Kanne near Maastricht is dated by dendrochronology to 31 BC, and suggests that resistance was wider than the written sources say". Betreffende de hoogteversterking van Kanne, zie H. H. ROSENS, Oude versterking te Kanne-Caster, in AB, 177, 1975, p. 32-36; IDEM, De oude versterking te Caster, in AB, 186, 1976, p. 54-58. H. HOLLSTEIN, Dendrochronologische Datierung von Hölzern aus der Walanlage von Kanne, Caster, in AB, 186, 1976, p. 56-61, vooral p. 61, dateert de hoogteversterking ca. 57. De dateringen op basis van dendrochronologie dienen evenwel met + 27 jaar herzien te worden. Zie hierover E. HOLLSTEIN, Bauholzdaten aus Augusteischer Zeit, in Archäologisches Korrespondenzblatt, 9, 1979, p. 131-133. H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 92, n. 13.

³Zie DIO, 54, 19, 1 & 54, 20, 6. Vgl. C.M. WELLS, German Policy, p. 95.

⁴Mogelijk vond de indeling van Gallia in drie provinciae reeds bij een vroeger bezoek van Augustus, nl. in 27 v.Chr., plaats. Zie dienaangaande E.M. WIGHTMAN, Military Arrangements, p. 107; IDEM, Gallia, p. 45; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 39; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 20, betreffende de administratieve structuur, p. 93 e.v., speciaal ook p. 95. Deze territoriale organisatie werd indirect geattesteerd door de tekst van Hyginus waarin sprake is van "in Germania in Tungris pes Drusianus". Zie hierover 1.4.

politiek van Augustus werd van nu af evenwel geschraagd door een offensief militair optreden die de verovering van Germania tot aan de Elbe tot doel had¹.

Vanaf 13 v.Chr. stonden vijf of zes legioenen paraat om het offensief tegen Germania te starten. De Rijnstreek zelf werd op dat ogenblik als een militaire bezettingszone beschouwd. Het systematische offensief ging definitief van start met de campagne van Drusus in 12 v.Chr. en de veldtochten zouden elkaar opvolgen tot 16 n.Chr.².

Over de militaire toestand in Gallia en aan de Rijn is relatief weinig bekend. Het bronnenmateriaal hierover is vrij beperkt. Een aantal factoren zijn evenwel van groot belang.

Voor de grootscheepse militaire operaties aan de Rijn was de uitbouw van het wegnnet door Agrippa, die snelle troepenverplaatsingen over lange afstanden toelieten, een noodzakelijke voorwaarde. Zij werden verbonden met de verschillende invalsroutes die zelf duidelijk een weerspiegeling van het offensief karakter van deze operaties zijn: vanuit Mainz langs de Main en de Wetter (Rödgen), vanuit Xanten langs de Lippe (Oberaden, Haltern), vanuit Nijmegen in de richting van het Flevomeer³.

Naar aanleiding van deze militaire operaties werden, ook in Germania, verscheidene militaire kampen aangelegd die vaak een vrij kortstondig bestaan kenden. Zij werden aangelegd op strategische punten. Van hieruit werden de streek evenals de militaire verbindingen gecontroleerd en werd tegelijk de basis gelegd voor de latere Rijnlinie. Deze kampen waren aanvankelijk

¹Betreffende de Germaniëpolitiek van Augustus bestaat een zeer omvangrijke literatuur. De benadering van deze problematiek was bovendien steeds zeer sterk cultuur-historisch bepaald. Zie e.g. T. MOMMSEN, Die germanische Politik des Augustus (1871), in Reden und Aufsätze, 1912, p. 316-343; W.A. OLDFATHER & H.V. CANTER, The Defeat of Varus and the German Frontier Policy of Augustus, 1915 (1967); D. TIMPE, Zur Geschichte und Überlieferung der Okkupation Germaniens unter Augustus, in Saeculum, 18, 1967, p. 278-293; C.M. WELLS, German Policy; K. CHRIST, Zur augusteischen Germanienpolitik, in Chiron, 7, 1977, p. 149-205; D. KIENAST, Augustus, 1982; L. KEPPIE, Roman Army, p. 159.

²E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 176 e.v.; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 16; H. VON PETRIKOVITS, Die Rheinlande in römischer Zeit, p. 55; T. BECHERT, Romeinen, p. 31 & 39.

³E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 160 e.v.. Voor een nuancering van de visie van E. Ritterling, zie M. REDDE, Die militärische Besetzung Galliens unter Augustus. Überlegungen zu den römischen Befestigungen des französischen Territoriums, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 41 e.v.. Vgl. ook M. GECHTER, Die Anfänge des Niedergermanischen Limes, in BJ, 179, 1979, p. 1-138, bijzonder 113 e.v.; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 63 e.v.; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 93; T. BECHERT, Romeinen, p. 84-85; M. PIETSCH, D. TIMPE & L. WAMSER, Das augusteische Truppenlager Marktbreit, in BRGK, 72, 1991, p. 264-324, bijzonder p. 311 e.v.

van hout. Stenen kampen, sedert de regering van keizer Claudius, werden slechts gebouwd op het ogenblik dat de bases een permanent karakter kregen¹.

Men nam algemeen aan dat de beruchte nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud in 9 n.Chr. een definitief einde maakte aan de Germaniëpolitiek (Suet. Aug., 23; Tac., Ann., I, 10) en Rome ertoe aanzette de rijksgrens langs de Rijn te consolideren. De Augusteïsche legerkampen over de Rijn werden inderdaad één na één verlaten. De Romeinse politiek ten aanzien van Germanië zou in de toekomst er dan ook vooral op gericht zijn Germaanse overval- len op Romeins grondgebied tegen te gaan².

Deze visie werd recent evenwel ter discussie gesteld. Zowel de Res Gestae van Augustus als ook de militaire maatregelen die onmiddellijk na de nederlaag werden getroffen, laten nauwelijks toe van een capitulatie te spreken. Significants zijn de zes legioenen die aan de Rijn werden samengetrokken ter vervanging van de drie legioenen die samen met Varus in de slag in het Teutoburgerwoud ten onder gingen³.

¹E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 171, ook 177; H. NESSELHAUF, Umriss einer Geschichte des obergermanischen Heeres, in JahrbRGZM, 7, 1960, p. 152 e.v.; H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 15 e.v.; H. SCHÖNBERGER, The Roman Frontier in Germany: an Archaeological Survey, in JRS, 59, 1969, p. 144 e.v.; IDEM, Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn, in BRGK, 66, 1985, p. 321 e.v.; A. RADNOTI, Legionen und Auxilien am Oberrhein im 1. Jh. n.Chr., in Roman Frontier Studies 1969, 1974, p. 138 e.v.; M.-TH & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 73 e.v.; H.-G. SIMON, Eroberung und Verzicht. Die römische Politik in Germanien zwischen 12 v.Chr. und 16 n.Chr., in D. BAATZ & F.-R. HERRMANN, Die Römer in Hessen, 1982, p. 38 e.v.; P. FILZINGER, Die Römische Besetzung Baden-Württembergs, in P. FILZINGER et al., Die Römer in Baden-Württemberg, 1986, p. 22 e.v.; C.M. WELLS, German Policy, samenvattend p. 246 e.v.; T. BECHERT, Romeinen, p. 85 e.v.; S. VON SCHNURBEIN, Untersuchungen zur Geschichte der römischen Militärlager an der Lippe, in BRGK, 62, 1984, p. 19 e.v.; IDEM, Zur Datierung der Augusteischen Militärlager, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 1-5. Vgl. in hetzelfde reeksnummer ook N. HANEL, Überlegungen zum Beginn der römischen Besetzung auf dem Fürstenberg bei Xanten, p. 25 e.v.. Ten gevolge van de recente ontdekking van het legioenskamp Marktbreit is het evenwel noodzakelijk de traditionele visie aan een nieuwe evaluatie te onderwerpen. Betreffende Marktbreit, zie M. PIETSCH et al., in BRGK, 72, 1991, p. 311 e.v.

²Zie bv. voor Haltern: K. KRAFT, Das Enddatum des Legionslagers Haltern, in BJ, 155/156, 1955/56, p. 95-111; S. VON SCHNURBEIN, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 1. Vgl. C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 20; D. TIMPE, Der römische Verzicht auf die Okkupation Germaniens, in Chiron, 1, 1971, p. 267-284; M. GECHTER, in BJ, 179, 1979, p. 212; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 24; T. BECHERT, Romeinen, p. 32 e.v. & 84 e.v..

³Res gestae divi Augusti, 26, 2: Gallias et Hispanias provincias i<tem Germaniam, qua inclu>dit Oceanus a Gadibus ad ostium Albis flumin<is, pacavi.> Zie in detail G.A. LEHMANN, Zum Problem des römischen "Verzichts" auf die Okkupation Germaniens - von der Varus-Katastrophe 9 n.Chr. zu den "res gestae"

In deze context dient het ontstaan van de *civitas Tungrorum* gezien te worden. De Tungri werden voor de eerste maal door Plinius (N.H., IV, 106 = 1.2.1.) vermeld naar aanleiding van de reorganisatie van keizer Augustus die hij mogelijk tijdens zijn oponthoud in Gallia in de jaren 16-13 v.Chr. doorvoerde. Hij verwees hierbij naar de - nu verloren - commentarii van Agrippa. Betreffende de herkomst en de definiëring van dit volk lopen de meningen sterk uiteen. Het uitgangspunt dat hierbij steeds in ogenschouw dient genomen te worden is de al dan niet vermeende totale uitroeiing van de Eburones door de troepen van Caesar. Om het vrijgekomen land te herbevolken (sic cultiveren) zou in het kader van Augustus' optreden dit volk vervangen worden door een nieuw geïmmigreerde Germaanse stam of confederatie van stammen, nl. de Tungri¹.

Een belangrijke groep vorsers is evenwel van mening dat de Tungri geen nieuw ingeweken Germaans volk vormen dat ten tijde van het principaat overgebracht werd om de Eburones te vervangen, maar wel een nieuwe naam voor alle Germani cisrhenani en samengesmolten inheemse groepen².

Ook de omstreden passus in Tacitus' *Germania* (II, 5 = 1.3.1.) heeft in zekere zin bijgedragen tot deze problematiek. Over de Tungri zegt Tacitus: "qui primi Rhenum transgressi Gallos expulerint ac nunc Tungri, tunc Germani vocati sint". De auteur vermeldt dat de Tungri van over de Rijn afkomstig waren en Germanen genoemd werden. Onder "qui primi Rhenum transgressi" mag men niet enkel de Tungri verstaan zoals mogelijk verkeerdelijk uit deze passage kan begrepen worden. Het gaat hier evenwel om de Germani cisrhenani. Zoals wij reeds zagen vermeldt Caesar onder deze Keltische stammen de Eburones, de Condrusi, de Paemani, de Segni en de Caeroesi. Er waren echter ook zeker andere stammen die deze veldheer in zijn Commentarii niet afzonderlijk vermeldde zoals de Texuandri, de Baetasii en dus ook de Tungri. De reden dat Caesar hen niet vernoemde, dient zoals, E. Norden en K. Scherling veronderstellen, waarschijnlijk gezocht te worden in het feit dat zij te onbeduidend waren en voor de

des Germanicus Caesar in der Tabula Siarensis (19 n.Chr.), in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 217-228, bijzonder p. 220-221; IDEM, Das Ende der römischen Herrschaft über das "westelbische" Germanien: von der Varus-Katastrophe zur Abberufung des Germanicus Caesar 16/7 n.Chr., in ZPE, 86, 1991, p. 79-96.

¹Zie e.g. F. CUMONT, *Comment la Belgique fut romanisée. Essai historique*, 1919, p. 24; J. BREUER, *Romeins België*, 1946, p. 27; C.B. RÜGER, *Germania Inferior*, p. 8-9, 38; M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 27. In dit kader wordt wel eens verwezen naar de tekst van PROCOPIUS, *De bello gothico*, I, 12. Zie hierover A. WANKENNE, in *EC*, 33, 1965, p. 159, bijzonder ook n. 30; W. VANVINCKENROYE, *Tongeren*, p. 20.

²Zie e.g. A. GRISART, *César dans l'est de la Belgique: les Aduatiques et les Eburons*, in *EC*, 28, 1960, p. 139; A. WANKENNE, in *EC*, 33, 1965, p. 159; IDEM, *La Belgique* 1972, p. 78-79; J.F. DRINKWATER, *Roman Gaul*, p. 94; E.M. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 53; W. VANVINCKENROYE, *Tongeren*, p. 20.

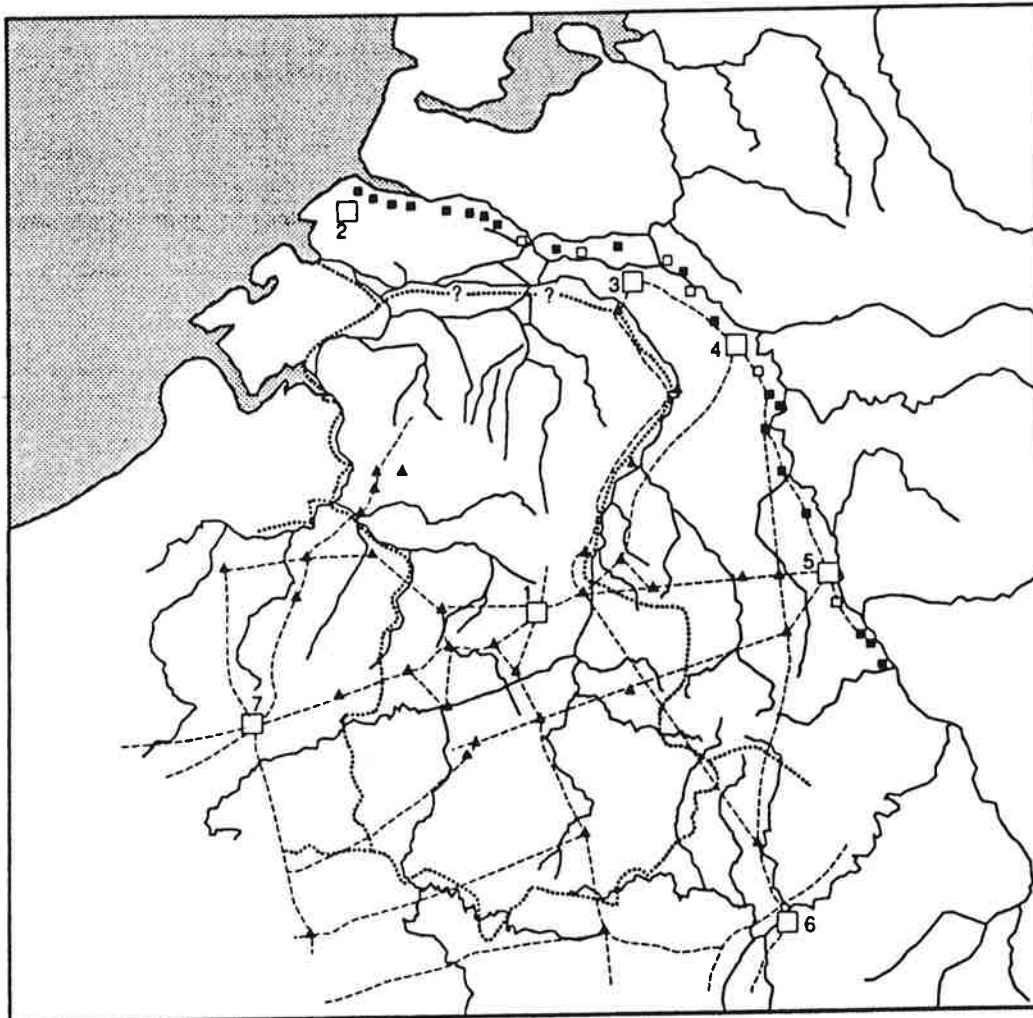

Fig. 2. De civitas Tungrorum. □ civitas-hoofdplaatsen: 1. Atuatuca Tungrorum; 2. Municipium Aelium Cannanefatium; 3. Ulpia Noviomagus Batavorum; 4. Colonia Ulpia Traiana; 5. Colonia Claudia Ara Agrippinensium; 6. Colonia Augusta Treverorum; 7. Bagacum.
 ▲ vici; ■ legerkampen; ◻ vermoedelijke legerkampen.

Romeinen geen echte moeilijkheden veroorzaakten. Na de razzia's van Caesar tegen de Eburones werden de Tungri de meest belangrijke bevolkingsgroep en gaven uiteindelijk ook hun naam aan de civitas. Hun naam treedt ook in de plaats van de vroegere verzamelnaam Germani omdat deze naam voor de volkeren rechts van de Rijn gebruikt werd en niet meer zo geschikt was om de cisrhenani te omvatten¹.

De civitas Tungrorum bestreek een zeer uitgebreid gebied en besloeg voor een groot gedeelte het vroegere territorium van de

¹Zie vooral 1.3.1. Vgl. E. NORDEN, *Germanische Urgeschichte*, p. 383 & 397 e.v., bijzonder p. 400; K. SCHERLING, *Tungri*, kol. 1348; L. WEISGERBER, *Rhenania*, p. 277. Vgl. echter ook W. VANVINCKENROYE, *Tongeren*, p. 20.

Germani cisrhenani met als kern het land der Eburonen (Fig. 2)¹. In het noorden strekte het zich in een boog uit tussen de Beneden-Schelde, ongeveer parallel met de beneden-Maas tot Cuyk (Ceuculum). Men dient hier evenwel nog rekening te houden met de Frisiavones die tot nog toe niet konden gelokaliseerd worden. Zij waren evenwel burenen van de Tungri en de Batavi en moeten bijgevolg ergens in Noord-Brabant (NL) gesitueerd worden. Dit houdt in dat de grens meer zuidwaarts dient getrokken te worden zoals bv. J.E. Bogaers doet². Verder strekten de grenzen zich uit via Maastricht en Aken, zo naar Eupen en Bourscheid. Daar viel de grens samen met de noordelijke grens van de civitas Treverorum die gedeeltelijk gevormd werd door de Sûre. De grens liep verder over Libramont, Neufchâteau in de richting van Bouillon. Zij volgde vervolgens de benedenloop van de Semois, kruiste de Maas en volgde de huidige grens van België tot voorbij Chimay. Vervolgens raakte zij de grens van de civitas Nerviorum en bereikte hier het gebied van de Dijle. Langs de loop van de Grote Nete liep de grens tenslotte tot aan de Rupel³.

Het was aanvankelijk niet heel duidelijk tot welke provincia de civitas Tungrorum behoorde. Keizer Augustus had, zoals wij reeds zagen, een eerste territoriale organisatie doorgevoerd in 16-13 v.Chr.. Er dient tegelijk rekening mee gehouden te worden dat het ontstaan van een echte structuur van civitates in de Rijnzone mogelijk slechts na de Batavenrevolte ontwikkeld werd. In dat geval was zij in ieder geval een afspiegeling, of eerder een bestendiging, van een reeds bestaande toestand. Domitianus vatte

¹Algemeen, zie L. VAN DE WEERD, in AC, 4, 1935, p. 177 e.v.; G. FAIDER-FEYTMANS, Les limites de la cité des Nerviens, in AC, 21, 1952, p. 338-358, bijzonder p. 350 e.v.; E. TRIPS, Het noorden van de civitas Tungrorum, in Limburg, 34, 1955, p. 268-270; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 59-60; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 95. De topografische details blijven evenwel vaag wegens het ontbreken van voldoende bronnenmateriaal. Dit geldt vooral voor de noordelijke grens van de civitas. Men doet bijgevolg vaak beroep op de grenzen van de bisdommen voor het bepalen van de civitas-grenzen. Zo ook G. FAIDER-FEYTMANS, in AC. Zie dienaangaande C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 41: "In grossen Zügen mögen die Grenzen der Kartographen für eine spätere Zeit richtig sein, doch stellen sie keineswegs den Zustand des 1. bis 3. Jahrhunderts dar, wie das Beispiel der civitas Tungrorum zeigt".

²Zie 2.13.1.1. J.E. BOGAERS, in BJ, 172, 1972, p. 311 (kaart). Vgl. C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 39. E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 54 plaatst de Frisiavones in Germania Inferior. Een beknopte status quaestionis over de civitas Tungrorum biedt J. SLOFSTRA, in Images of the Past, 1991, p. 168, n. 98.

³Het gebied viel niet volledig samen met dit van de Germani cisrhenani. De regio van de Caerosi viel onder de civitas Treverorum. Hierover bv. L. WEISGERBER, Rhenania, p. 277. Ook de pagus Catual(inus?) schijnt niet onder de civitas Tungrorum te vallen. Zie hierover H. FINKE, in BRGK, 17, 1927, p. 101 e.v., nr. 306-308; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 101; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 95. Evenwel K. SCHERLING, Tungri, kol. 1346; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 34, kaart.

op zijn beurt tussen de jaren 82-90 n.Chr. de definitieve organisatie van Germania Inferior en Superior aan en introduceerde tevens de definitieve scheiding van deze provincies van Belgica¹.

Op basis van Plinius en Ptolemaeos en na een kritische studie van de toenmalig bekende opschriften meende L. Van de Weerd dat dit district tot Gallia Belgica diende gerekend te worden². Opmerkelijk is ondertussen wel de uitdrukking van Hyginus in Germania in Tungris. E. Norden vermoedde dat deze situatie moest teruggaan tot de tijd van de Germani cisrhenani op het einde van de 1ste eeuw v.Chr.. Hij nam o.i. bijgevolg terecht aan dat sedert de administratieve reorganisatie van onze gewesten door Augustus (16-13 v.Chr.) de Tungri tot Gallia Belgica gerekend werden³. K. Scherling, E. Stein en meer recent B.H. Stolte stelden evenwel op basis van de hogervernoemde tekst van Hyginus - hoewel deze in feite vrij onduidelijk is - dat de civitas bij Germania Inferior onderverdeeld moest worden⁴.

Een opschrift voor Q. Domitius Marsianus uit Bulla Regia (Africa Proconsularis) had de toewijzing van de civitas aan een provincia definitief kunnen oplossen, ware het niet dat de steenkapper met de tekst geknoeid had. Tijdens zijn loopbaan bekleedde de geëerde de functie van proc(urator) ad census in Gallia accipiendos provinc(iarum) Belgicae per regiones Tungrorum et Frisiavonum et Germaniae Inferioris et Batavorum. Zoals reeds gesteld, scheidt de passage ernstige moeilijkheden en verschillende lezingen werden bijgevolg reeds voorgesteld. Maar, op uitzondering van

¹Hierover E. STEIN, Beamten, p. 2 e.v.; L. VAN DE WEERD, in AC, 4, 1935, p. 175-176; A. WANKENNE, in EC, 33, 1965, p. 161; M.-TH. RAEPSAET-CHARLIER, Germania Inferior et Germania Superior, in Latomus, 32, 1973, p. 158-161; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 60. Betreffende de vorming van de civitates, zie e.g. E. KORNEMANN, Die Zahl der gallischen civitates in der römischen Kaiserzeit, in Klio, 1, 1901, p. 331-348, betreffende het ogenblik van ontstaan bijzonder p. 339; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 93-101; J. SLOFSTRA, in Images of the Past, 1991, p. 168, n. 98.

²PLIN., N.H., IV, 106 (= 1.2.1.) en XXXI, 12 (= 1.2.2.); PTOL., II, 9, 1-8 (= 1.5.). Vgl. L. VAN DE WEERD, De civitas Tungrorum en Germania Inferior, in AC, 4, 1935, p. 175-189. Daar tegenover E. STEIN, Beamten, p. 17, ook n. 87 & 88. Voor een gedetailleerde studie van deze problematiek, zie C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 38 e.v.

³Hyginus (=1.4.). Zie E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 400. Vgl. L. VAN DE WEERD, in AC, 4, 1935, p. 177-178; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 14 & 39. Daar tegenover B.H. STOLTE, Religiöse Verhältnisse, p. 593; H. CÜPPERS, in Aquae Granni. Beiträge zur Archäologie von Aachen, Rheinische Ausgrabungen, 22, 1982, p. 4, n. 18.

⁴Hyginus (zie 1.4.). E. STEIN, Beamten, p. 17; K. SCHERLING, Tungri, kol. 1348. B.H. STOLTE, Religiöse Verhältnisse, p. 593. Vgl. E. NORDEN, Germanische Urgeschichte, p. 400. Evenwel C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 39: "dass sein "in Germania in Tungris" eher eine geographische Zuweisung als eine verwaltungsmässige Erklärung sein sollte".

J.E. Bogaers en B.H. Stolte concluderen de diverse auteurs dat de civitas Tungrorum tot de provincia Gallia Belgica behoorde. In de visie van J.E. Bogaers en B.H. Stolte is het ons immers niet heel duidelijk waarom de inscriptie melding maakt van Gallia Belgica. B.H. Stolte motiveert tenslotte foutief wanneer hij als laatste positief argument voor zijn stelling aanhaalt dat de Tungri Germanen waren¹.

De grens tussen Gallia Belgica en Germania Inferior lag in de 2de helft van de 2de eeuw bijgevolg tussen de Tungri en Frisiavones enerzijds en de Batavi anderzijds. De eerstgenoemde stammen behoorden in ieder geval tot de provincia Gallia Belgica. Van de civitas Tungrorum maakten nog een aantal kleinere volkeren deel uit zoals de Texuandri (Plin., N.H., IV, 106 = 1.2.1.) en de Condrusi (2.2.2.3.). Die opname van deze kleine stammen in het district is een gevolg van de bestuurlijke organisatie van Augustus (16-13 v.Chr.). De Frisiavones evenwel vormden een eigen civitas zoals kan afgeleid worden uit het bestaan van een cohors I Frisiavonum en het opschrift van Bulla Regia².

Hier dient tenslotte nog verwezen te worden naar een passage uit de Historia Augusta. Die vermeldt dat Diocletianus tijdens zijn legerdienst overnachtte in een herberg apud Tungros in Gallia. De tekst laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Indien wij deze passage uit de Historia Augusta mogen vertrouwen, was op het einde van de 3de eeuw de civitas Tungrorum nog steeds een district van de provincia Gallia³.

Keizer Diocletianus (284-305) voerde omstreeks 297 een belangrijke administratieve reorganisatie door waaronder ook een nieuwe bestuursindeling. Vanaf dat ogenblik viel de civitas Tungrorum onder de provincia Germania Secunda waarvan Keulen de hoofdstad

¹Zie 2.13.1.1. met literatuur aldaar. B.H. STOLTE, Religiöse Verhältnisse, p. 594: "Schliesslich waren die Tungri Germanen, und es wäre doch logischer, sie der germanischen Provinz hinzufügen als der Keltischen Belgica". Vgl. ook met AE, 1946, 95: procur[ator] ad census [accipie]ndos Ambianorum, Murr[i]norum T[ungrorum] (= 2.14.1.4). Deze invulling door M. RENARD, in Revue Belge Philol. et Hist., 28, 1950, p. 131 e.v. is evenwel sterk betwist. Zie dienaangaande H.G. PFLAUM, Carrières, p. 721 e.v.; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 39, n. 179; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 57.

²Zie A. WANKENNE, in EC, 33, 1965, p. 160; H. VON PETRIKOVITS, in Germanenprobleme, p. 101. Betreffende de cohors I Frisiavonum, zie CIL, XVI, 51, 69 en 70; RIB, 279, 577, 578, 579. Betreffende de civitas Frisiavonum, vgl. E. STEIN, Beamten, p. 5; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 41; J.E. BOGAERS, in BerROB, 17, 1967, p. 101 e.v.; IDEM, in BJ, 172, 1972, p. 310 e.v.; IDEM, in Helinium, 11, 971, p. 228 e.v.; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 217; J. SLOFSTRA, in Images of the Past, 1991, p. 168, n. 99. K. SCHERLING, Tungri, kol. 1346 neemt op basis van CIL, XIII, 6239 niet aan dat de Texuandri tot de civitas Tungrorum hoorden. Daar tegenover E. TRIPS, in Limburg, 34, 1955, p. 269.

³Vita Cari, Carini et Numeriani, XIV, 2 = 1.7.

was¹.

1.1.2. Atuatuca: caput civitatis.

Tongeren, het antieke Atuatuca Tungrorum, was in de oudheid bekend onder verschillende, aan elkaar verwante namen: Atouatoukon (Ptolemaeos, II, 9, 5), Aduaca (Itinerarium Antonini), Atuaca (Tabula Peutingeriana), Tungri oppidum (J. Honorius, Cosmographia occidentis, 18-19), Tungri (Not. Dign. Occ., 42).

De stad is gelegen op de grens tussen de zanderige, eerder onvruchtbare Kempen en het vruchtbare Haspengouw met zijn uitgesproken agrarisch karakter. Door haar ligging op een heuvel is zij langs alle zijden vanuit de verte reeds zichtbaar. Als schakel en verkeersknooppunt waar verscheidene heirbanen samenkwamen, groeide zij tijdens de Romeinse keizertijd uit tot een politiek-administratief, economisch, cultureel en godsdienstig centrum.

1.1.2.1. Ontstaan en groei van een vicus.

Atuatuca was eertijds een versterkte plaats in het midden van het land der Eburones waar Caesar de Romeinse legioenen van Sabinus en Cotta in 54 en Q. Cicero in 53 legerde. Talrijke auteurs identificeren Tongeren met deze plaats, niet enkel op basis van de tekst van Caesar, maar ook ten gevolge van de overeenkomst in naam en de functie van Tongeren als belangrijk wegenknooppunt². De vondsten van talrijke AVAUCIA-munten en vroege terra sigillata worden vaak gebruikt als bijkomende archeologische argumentatie³.

Men is het op dit ogenblik vrij algemeen over eens dat Atuatuca Tungrorum niet kan geïdentificeerd worden met het castellum van Sabinus en Cotta. De beruchte nederlaag van de Romeinen tegen de Eburonen dient dan ook elders gezocht te worden. Onderzoek toonde bovendien aan dat in de stad zelf geen sporen van een bezetting voor het 2de decennium v.Chr. werden aangetroffen. Een ontwikkeling uit een vroegere inheemse nederzetting kan bijgevolg al

¹Ammianus Marcellinus, Hist., XV, 11, 7 (= 1.8.1.); Not. Dign. Occ., XLII, 43: "prope Tungros Germaniae Secundae". Vgl. hierover E. STEIN, Beamten, p. 17; H. NESSELHAUF, Die spätrömische Verwaltung der gallisch-germanischen Länder, 1938, p. 18; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 39; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 86; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 64; B.H. STOLTE, Religiöse Verhältnisse, p. 593.

²Caesar, BG, VI, 32, 3-4 (= 1.1.10.); 35, 8-10 (= 1.1.12.)

³De omvangrijke literatuur tot 1975 vindt men in M. LESENNE, Repertorium, p. 58. Betreffende de problematiek met de recente bibliografie, zie onder 1.1.10.

evenmin weerhouden worden¹.

Het ontstaan van de antieke stad Tongeren is niet toe te schrijven aan een echte stadsstichting, maar vloeit veeleer voort uit de administratieve en militaire politiek van de Romeinen die een aanvang nam onder keizer Augustus en in welk kader ook de aanleg van het Romeinse wegennet moet gezien worden².

In dat opzicht is Tongeren een zuiver Romeinse creatie. De oudste archeologische sporen dateren uit de Augusteïsche periode. Revelerend zijn hier de vroegste Romeinse munten. De dupondii uit Nîmes (20-10 v.Chr.) zijn zeldzaam. Wel gewoon zijn de asses uit Lyon (10-7(?) v.Chr.). Dit lijkt er op te wijzen dat de eerste Romeinse aanwezigheid zich hier ten vroegste ca. 10 v.Chr. duidelijk manifesteert³.

De Italische terra sigillata die in de laatste decennia v.Chr. nog niet als echte handelswaar naar Gallië werden geëxporteerd, lijken daarentegen op een iets oudere datering, nl. 15-12/11 v.Chr. te wijzen als de munten. Het gaat om scherven van servies Ia en een aantal pottenbakkersstempels w.o. TETTIUS SAMIA, DIOMEDES/VIBI, L. TARQUITIUS. In diezelfde periode ontstonden de militaire kampen van o.a. Neuss, Haltern, Oberaden, enz. waar de terra sigillata-vondsten een gelijkaardig beeld vertonen. Problematisch is evenwel dat men deze oudste terra sigillata tot nog toe nog niet met een bodemspoor heeft kunnen associëren. De vroegste sigillata uit een duidelijke archeologische context vallen onder het iets latere servies Ib dat ca. 10 v.Chr. kan gedateerd worden⁴.

¹Vgl. H. VAN DE WEERD, L'origine de la ville de Tongres, in Musée Belge, 33, 1929, p. 24; M. VANDERHOEVEN, De terra sigillata te Tongeren. De Italische terra sigillata (II), in Helinium, 7, 1967, p. 215; H. COMFORT, in Helinium, 9, 1969, p. 190; A. WANKENNE, La Belgique, 1979, p. 53; J. MERTENS, Military, p. 157-158; IDEM, Naissance, p. 42; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 25.

²Vgl. J. MERTENS, Military Origins, p. 162; IDEM, L'archéologie gallo-romaine en Belgique, quelques réflexions, in EC, 53, 1985, p. 27-28.

³Zie J. VAN HEESCH, De muntcirculatie in Romeins Tongeren tijdens de 1ste eeuw n.Chr.: een voorlopig verslag, in Archeologie, 1987-1, p. 37-38.

⁴Voor een eerste repertorium van Italische stempels, zie P. DE SCHAEZTEN & M. VANDERHOEVEN, Terra sigillata te Tongeren, II, 1964, p. 14-15; M. VANDERHOEVEN, De terra sigillata te Tongeren III, De Italische terra sigillata, 1968. Vgl. M. VANDERHOEVEN, in Helinium, 7, 1967, p. 215 e.v.; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 25; H. COMFORT, in Helinium, 9, 1969, p. 189-191; C.M. WELLS, German Policy, p. 316-317. Evenwel A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Het project "stadsonderzoek" te Tongeren. De oudste bewoning, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 2; IDEM, Stratigraphies du Ier siècle à Tongres et céramique belge, in SFECAG, 1992, p. 60. Vgl. M. GECHTER, in BJ, 179, 1979, p. 3-38: Die Chronologie der Terra sigillata. De auteur (p. 115-117) dateert de 1ste Romeinse aanwezigheid te Tongeren reeds voor de aanvang van de veldtochten van Drusus in 12 v.Chr.. Er dient hier tenslotte opgemerkt te worden dat de aanwezigheid van Italische terra sigillata niet noodzakelijk de

Op verscheidene plaatsen in de stad zijn sporen van V-vormige grachten aan het licht gekomen. Archeologisch onderzoek ten zuidwesten van de huidige stadskern bracht verdedigingswerken aan het licht, bestaande uit een aarden wal met een houten palissade voorafgegaan door een spitsgracht. V-vormige verdedigingsgrachten van de muur uit de 2de eeuw werden in 1964 aan de oostzijde van de stad in de Achttiende Oogstlaan doorsneden. In het profiel van een bouwput tijdens dezelfde campagne werd duidelijk hoe de derde stadsgracht, die reeds lang voor 69 n.Chr. gedempt werd, een ouder gelijkvormig grondspoor oversneed. Binnen deze verdedigingsconstructies trof men sporen aan van rechthoekige, houten constructies met de korte gevel naar de straatkant evenals talrijke fragmenten van Arretijnse terra sigillata die door de Romeinse legioenen in het veroverde gebied geïmporteerd werden¹. En hoewel deze houten constructies aanvankelijk als militair van aard werden beschouwd, wordt op dit ogenblik toch een zekere reserve in acht genomen. De onderzochte sporen waren tot nog toe te fragmentair om met zekerheid hun functie te duiden².

Hier dient ook even gewezen te worden op de talrijke zogenaamde AVAUCIA-muntjes die op het einde van de 1ste eeuw v.Chr. konden gedateerd worden. Zij werden ooit aan een atelier te Tongeren toegeschreven. Gezien de enorme verspreiding van deze stukjes is dit bijna uit te sluiten. Zij komen immers voor op ongeveer alle Augusteïsche sites in het Rijnland, vaak in militaire context. Te Tongeren zelf werd het gros van de muntjes ontdekt binnen de verdedigingsgracht en talrijke vondsten te Neuss en Haltern tonen aan dat zij door militairen als betaalmiddel gebruikt werden³.

Op basis van de voorliggende gegevens heeft men gesteld dat een

aanwezigheid van Romeinse militairen impliceert. Zie dienaangaande H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 34: "Es ist jedoch zweifelhaft, ob italische Terra sigillata in jener Zeit wirklich nur an militärische Anlagen geliefert wurde. In Köln und Trier ist arretinische Keramik wahrscheinlich auch von Zivilisten benutzt worden. Dieselbe Möglichkeit besteht auch für andere Orte" en E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 49: "The very rapidity of this development makes it impracticable to use early terra sigillata as a simple criterion for identifying Augustan military sites in Gaul".

¹Hierover W. VANVINCKENROYE, Sporen van een Romeins kamp te Tongeren, in Limburg, 43, 1964, p. 250-251; IDEM, Opgravingen 1963-1964, p. 26 e.v.; IDEM, Atuatuca en Atuatuca Tungrorum, in De Tijdspiegel, 21, 1966, p. 65 e.v.; J. MERTENS, in Archeologie, 1963-2, p. 67-68; IDEM, Military Origins, p. 157-158; IDEM, Naissance, p. 44; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 17; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 60-61; T. BECHERT, Romeinen, p. 115; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 27 e.v. Vgl. S.S. FRERE, The Early Development of the Cities of Roman Britain, in Revue Archéologique de Picardie, 3-4, 1984, p. 11 e.v. die wijst op het zuiver militair karakter van de beginfase van de Romeinse steden op Brits grondgebied.

²Zie A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 2.

³Hierover uitgebreid 3.2. met bibliografie.

militaire aanwezigheid aan de grondslag lag van het ontstaan van Tongeren. Zelfs vermoedde men hier een aanzienlijke legerplaats of legioenskamp waarvan het regelmatig stratenplan diende als basis voor het stratennet van de latere nederzetting¹.

Opmerkelijk blijft ondertussen de uiterst geringe aanwezigheid van typische militaire voorwerpen zodat de wijze voor het ontstaan van de eerste nederzetting toch wel enigszins genuanceerd moet worden. In tegenstelling tot het voorgaande werd er bv. tijdens het recent archeologisch onderzoek in de Kielenstraat tot nog toe geen enkel spoor weergevonden van een vroege militaire nederzetting, die omstreeks 15 v.Chr. aan de basis zou gelegen hebben van het ontstaan van Atuatuca. Hier lijkt de bewoning in de beginfase veeleer een inheems karakter te hebben².

J. Mertens legt dan ook meer de nadruk op het economisch karakter van de eerste nederzetting, waarbij de militaire aanwezigheid beperkt wordt tot het bewaken en verzekeren van de ravitaillering van de Rijntroepen. Tongeren fungeerde op die manier als een soort militaire logistieke basis voor het leger van Germania. Dit zou tevens de schaarse aanwezigheid van militaria kunnen verklaren³.

¹Zie F. ULRIX, Comparaisons des plans de villes romaines de Cologne, Trèves et Tongres, in Kölner Jahrb. Vor- und Frühgeschichte, 6, 1962-63, p. 58-70; IDEM, Nieuwe bijdragen tot de kennis van het Romeinse stadsplan van Tongeren, in OLL, 18, 1963, p. 193-208; W. VANVINCKENROYE, Opgravingen 1963-1964, p. 38; H. VON PETRIKOVITS, in Germania, 43, 1965, p. 427; M. VANDERHOEVEN, in Helinium, 7, 1967, p. 218; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 98-100 & 146-148; E. WIGHTMAN, Military Arrangements, p. 115; IDEM, Gallia, p. 77; M. REDDE, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 48; A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Spurensicherung, p. 387-388; H. THOEN, Römische Militäranlagen im Westbelgischen Raum. Ein status quaestionis, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 49. Er is sprake van 80 ha. bij bv. W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 28; T. BECHERT, Romeinen, p. 115 en zelfs van 140 ha. bij J. MERTENS, Les débuts de l'urbanisation dans le nord de la Gaule, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 262; IDEM, Military Origins, p. 157; IDEM, Naissance, p. 44; R. BRULET, in Spurensicherung, p. 105. Zie evenwel H. COMFORT, in Helinium, 9, 1969, p. 190; C.M. WELLS, German Policy, p. 316; A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, p. 47, 1991, p. 1 e.v.; IDEM, in SFECAG, 1992, p. 59; J. SLOFSTRA, in Images of the Past, 1991, p. 157.

²Vgl. A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren, in AB, III, 1987, p. 137; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, Het oudheidkundig onderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren 1987, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 120. Aangaande de problematie uitgebreid A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 1-7; IDEM, in Spurensicherung, p. 387 e.v.

³J. MERTENS, Naissance, p. 45; IDEM, Military Origins, p. 163-164. Vgl. E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 77; H. THOEN, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 49.

Regelmatig werd zelfs getwijfeld aan het militaire karakter van de eerste nederzetting. Sommige auteurs hebben dan ook getracht het ontluiken van Atuatuca toe te schrijven aan de ontwikkeling van handelsactiviteit ter plaatse. Als Romeinse marktplaats was Tongeren, gelegen op een kruispunt van verscheidene wegen een uitstekende locatie en bijgevolg een natuurlijk ontmoetingspunt voor ambachtslieden en handelaars¹.

Hoewel de militaire theorie flink ter discussie staat, kan zij toch niet dadelijk verworpen worden. Met name de terra sigillata en de AVAUCIA-muntjes schenken een gelijkaardig beeld als in andere Augusteïsche legerkampen. De schaarse 'militaria', een speerpunt en een slingerkogel, kunnen dit bevestigen. Doch vooral dient terdege rekening gehouden te worden dat reeds vrij vroeg de Romeinen militairen gerecruteerd hebben binnen de civitates. Hoewel het op verscheidene punten reeds achterhaald is, wensen wij hier toch het merkwaardig artikel van E. Ritterling betreffende het Romeinse leger in Gallië even aan te halen. Hierin wijst hij op de noodzaak voor de Romeinen van een degelijk uitgebouwde verdediging van het hinterland, zeker wanneer de Rijn overschreden werd. Deze militaire punten werden mogelijk bezet door eenheden die plaatselijk gelicht werden en onder leiding stonden van onderofficieren of oudgedienden van het reguliere leger².

De vicus, kan bijgevolg de rol van steunpunt gespeeld hebben van waaruit de 'Romeinse' troepen het hinterland bewaakten. De militaire aanwezigheid kan derhalve verklaard worden door de Augusteïsche krijgsverrichtingen in de Rijnstreek. Op basis van de munten en de sigillata in een duidelijke archeologische stratigrafie dient de eerste aanwezigheid ten laatste vanaf ca. 10 v.Chr. gedateerd worden. Door de gunstige ligging van de nederzetting in het vruchtbare Haspengouw was Atuatuca alleszins van vitaal belang voor de troepen aan de Rijn. Dit militaire karakter zal evenwel spoedig aan belang verliezen bij het verschijnen van de civiele administratie³.

¹Vgl. H. VAN DE WEERD, in Musée Belge, 33, 1929, p. 24; K. SCHERLING, Tungri, kol. 1353; H. COMFORT, in Helinium, 9, 1969, p. 190-191; C.M. WELLS, German Policy, p. 316-317.

²Vgl. E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 186: "Die Bewachung und militärische Sicherung der Etappenlinien in erster Linie der linksrheinischen, wird daher in der Hauptsache den Aufgebotten der Untertanen- und föderierten Gemeinden, in deren Territorien sie lagen, anvertraut gewesen sein ..." en "dass diese als Besatzungen verwendeten Abteilungen der einheimischen Aufgebote z.T. unter dem Kommando von altgedienten Soldaten oder Unteroffizieren des regulären Heeres gestanden haben". Ook C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 17: "Für die praesidia und custodiae gegen die Maas hin zeugen vielleicht Spuren eines frühen Lagers von Tongeren". Vgl. G. WESCH-KLEIN, Alen und Legionen in der Frühzeit des Prinzipats, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 209.

³Vgl. E.M. WIGHTMAN, Military Arrangements, p. 115; J. MERTENS, Naissance, p. 45; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 31.

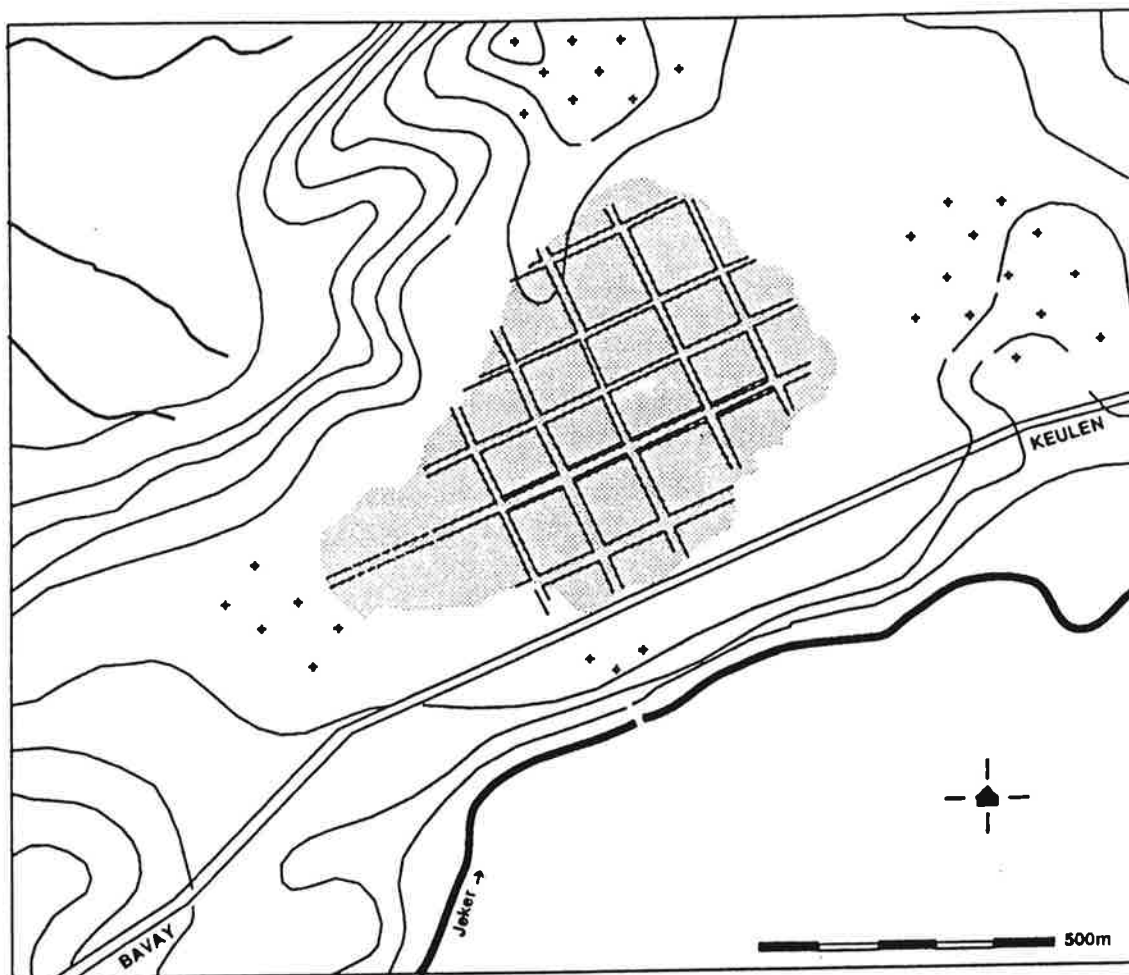

Fig. 3. De vicus van Tongeren tijdens de Tiberisch-Claudische regeringsperiode.

Die vroegste Romeinse aanwezigheid moet in ieder geval een zekere aantrekkingskracht uitgeoefend hebben. Alleszins vestigde zich hier een kleine gemeenschap van uiteenlopende ambachtslieden, handelaars en nijveraars die hun diensten en koopwaar aan de Romeinen aanboden. De kleine nederzetting groeide uit tot een vicus waar zowel inheemse als vreemde bevolkingselementen een woonplaats vonden. De geleidelijke groei van de vicus tijdens Tiberius' regering blijkt duidelijk uit de import van de eerste terra sigillataproducten uit de Zuidgallische officinae die het Italiaans vaatwerk van de markt verdrongen (Fig. 3)¹.

1.1.2.2. Het ontluiken van de stad.

Vanaf de regering van Keizer Claudius vangt echter de echte romanisatie aan. Het wegennet werd gemoderniseerd en villae en vici werden overal in het land ingeplant. Ook Atuatuca kende een

¹Zie hierover P. DE SCHAEZTEN & M. VANDERHOEVEN, *Terra sigillata*, p. 5 en de lijsten p. 16 e.v.; W. VANVINCKENROYE, *Tongeren*, p. 35.

significante groei die duidelijk het gevolg was van een benijdenswaardige ligging in een uiterst vruchtbare streek op de grote weg Keulen-Bavay-Boulogne, niet ver van een militair district in volle expansie. Het zogenaamd 'itinerarium' uit het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw, dat in 1820 te Tongeren bij de Sint-Truiderpoort gevonden werd, situeert de stad binnen dit wegennet¹.

Over het oude stratennet in dambordplan ontwikkelde zich de nieuwe burgerlijke nederzetting uit de Claudische periode met een bekiezd stratennet². De woningen blijken, afgaande op de eerste resultaten van het archeologisch onderzoek in de Kielenstraat, opgericht te zijn in hout. In de oudste fasen kende deze buurt een vrij losse bebouwing met een inheems karakter waarbij de woningen met de smalle zijde naar de straatkant gericht werden. De tweeschepige woonstalhuizen in inheemse traditie werden in de Claudische periode, wanneer ook de eerste bekiezing van de straat plaats vond, vervangen door meer luxueuze en grootschalige constructies. Houtbouw bleef echter nog steeds gehandhaafd³.

Ook in de Hondstraat (Fig. 4.1) werd een gelijkaardige evolutie vastgesteld. Omstreeks het midden van de 1ste eeuw, mogelijk iets vroeger, werd het tweeschepige woonstalhuis aan de noordzijde van de onderzochte site opgegeven en vervangen door een grootschalige constructie in vakwerkbouw⁴.

De machtswissel na de moord op Nero in 68 mondde uit in een burgeroorlog tussen de verschillende troonpretendenten waarin grote delen van het rijk betrokken werden. In Gallia veroorzaakte de Batavenopstand in 69-70 onder leiding van Civilis de nodige

¹Zie 2.1.1.12. met bibliografie aldaar.

²Een status quaestionis tot 1974 betreffende de ontwikkeling van de urbanisatie biedt M. LESENNE, Repertorium, p. 60 e.v. Vgl. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 104. Hieruit blijkt dat uit de resultaten van het archeologisch onderzoek slechts vrij algemene conclusies kunnen getrokken worden. Echt inzicht in de bewoningsgeschiedenis lijkt slechts de laatste jaren mogelijk dankzij het grootschalig project stadskernonderzoek door de N.D.O.-I.A.P. i.s.m. het Provinciaal Gallo-Romeins Museum. Het project 'Stadskernonderzoek' stelt zich tot doel op die plaatsen in Tongeren, waar het bodemarchief door grote infrastructuurwerken bedreigd wordt, noodonderzoek te organiseren. Hierdoor wil men de grote lijnen van het bewoningspatroon met meer gedetailleerde informatie invullen. Hierover A. VANDERHOEVEN, in Spurensicherung, p. 206 e.v.

³Zie A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, in AB, III, p. 130-132; A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 3; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 120; IDEM, in Spurensicherung, p. 388 e.v. Vgl. W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 39 e.v.

⁴Zie A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 5; IDEM, in Spurensicherung, p. 389.

deining. Leden van de Tungri waren bij de revolte betrokken. Ook een cohors Tungrorum had haar veldtekens aan Iulius Civilis overhandigd. Tijdens dit oproer werd Atuatuca waarschijnlijk ongeveer volledig in as gelegd, hetgeen kan opgemaakt worden uit de brandlaag die overal in de stad bij archeologisch onderzoek tevoorschijn komt¹.

Bij de heropbouw van de stad werden weinig of geen wijzigingen aangebracht aan het algemeen plan. Wel krijgt Tongeren het uitzicht van een grootse burgerlijke nederzetting naar Romeins voorbeeld: een regelmatig stratennet, openbare gebouwen, magazijnen, enz. De oorspronkelijke vicus groeide langzaam uit tot een echte stad. Tegelijk verkreeg zij langzaam de status van caput civitatis, de onbetwiste bestuurlijke hoofdplaats van de civitas Tungrorum waar de administratie op Romeinse leest geschoeid werd. Een boulevards (decurio) en een aedilis werden inschriftelijk geattesteerd².

Geen enkele bron vermeldt ondertussen het statuut van de stad. Ooit werd gewag gemaakt van een Colonia Ulpia Tungrorum naar aanleiding van een opschrift gevonden in Nederlands-Limburg met de vermelding C.V.T. Deze aanvulling bleek evenwel te hypothetisch en wordt op dit ogenblik niet meer aanvaard³.

Het belang van de stad uitte zich in ieder geval in de bouw van de eerste stenen Romeinse muur waarschijnlijk tijdens de regering van keizer Traianus. Het verloop van de wallen, die een lengte hadden van 4544 m, is vrij onregelmatig ten gevolge van de terreinomstandigheden en de toenmalig bestaande nederzettingaanleg waarbij het aquaduct en het tempelcomplex een belangrijke rol speelden. Langs de buitenzijde werd de muur voorafgegaan door een systeem van spitsgrachten, variërend van één tot drie naar gelang van de terreinomstandigheden. Zes poorten werden gelokaliseerd

¹Zie Tacitus, Hist., IV, 55, 4 = 1.3.8. en IV, 66 = 1.3.9. Voor de betrokkenheid van de cohors Tungrorum in de Batavenrevolte, zie hoofdstuk 2. Betreffende de Batavenopstand, zie e.g. W. SPREY, Tacitus over de opstand der Bataven, 1953; P.G. VAN SOESBERGEN, The Phases of the Batavian Revolt, in Helinium, 11, 1971, p. 238-256; R. URBAN, Der "Bataveraufstand" und die Erhebung des Iulius Classicus, 1985. Dienaangaande M. WISSEMANN, in BJ, 186, 1986, p. 871. Betreffende de brandlaag te Tongeren, zie e.g. J. MERTENS, in Romeins Limburg, p. 17; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 40; A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, in AB, III, 1987, p. 132-133; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 110-111. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 111 plaatst de verwoesting van Tongeren in het kader van de plunderingen van de troepen van Civilis. Vgl. TAC., Hist., IV, 28.

²CIL, III, 14416; XIII, 3599. Vgl. A. WANZENNE, La Belgique, 1972, p. 86-87; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 60. Zie in detail p. 103.

³Hierover J. MERTENS, Romeins Limburg, p. 21, vooral n. 1. met literatuur; IDEM, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 265. Zie ook onder 1.1.2.4. n. Vgl. met E. TRIPS, in Limburg, 34, 1955, p. 268 die Tongeren de Colonia Ulpia Tungrorum noemt. T. BECHERT, Romeinen, p. 115.

op de punten waar de verkeerswegen de stad binnenkwamen: Bavay; Keulen; Tienen-Boulogne; één in het noorden en twee in het zuiden. De poort naar Tienen had een dubbele doorgang. Ten zuiden van de stad waren wegens de moerassige ondergrond bijzondere technieken vereist. Gezien het feit dat deze stadsmuur veeleer als statussymbool dan wel verdedigingsstructuur dient geïnterpreteerd te worden, vraagt J. Mertens zich af of de bouw hiervan samenvalt met een mogelijke verandering van het statuut van de stad¹.

Ondertussen bestaan er dus wel voldoende redenen om aan te nemen dat Atuatuca meer dan een vicus was en mogelijk het statuut van een municipium bezat. Men kan immers moeilijk aannemen dat een pagus of vicus fungeerde als een caput civitatis. Een aedilis en twee decuriones worden in de opschriften geattesteerd. De bouw van de muur in de 2de eeuw betekende tenslotte mogelijk de bevestiging van dit statuut².

Op het vlak van de topografie van de antieke stad (Fig. 4) is relatief weinig bekend in vergelijking met andere Gallo-Romeinse steden in de ons omringende landen. Dit geldt vooral voor openbare en religieuze gebouwen waarvan men mag aannemen dat zij er geweest zijn. Doch ook de private woningbouw is relatief slecht gekend, hoewel hier de laatste jaren door het project 'Stadskernonderzoek' een kentering kan waargenomen worden. In de volgende pagina's zullen wij trachten een overzicht te bieden van de stand van dit onderzoek, juist omdat hierdoor een indringend beeld verkregen wordt van de evolutie en grootte van de stad en haar belang in de regio, civitas en provincia.

Ondanks de gebrekkige kennis heelft men verscheidene malen getracht het forum te localiseren. Volgens P. De Schaezen strekte de kern van de stad zich uit over de tegenwoordige St.-Truiderstraat, de Hasseltse straat, een deel van de Maastrichterstraat, de Grote Markt tot achter de Basiliek. Volgens M.E. Mariën is het forum gelegen in het centrum van de stad, op de plaats van de huidige O.-L.-V.-Basiliek, geflankeerd door openbare en religieuze gebouwen. A. Wankenne vermoedt het forum even ten noorden van dit monument. J. Mertens wijst er evenwel op dat de omgeving van de grote markt, hoewel centraal gelegen,

¹Status quaestionis met literatuur tot 1974, zie M. LESENNE, Repertorium, p. 67-72. Recent nog W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 46-54; J. MERTENS, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 265; IDEM, Urban Wall-Circuits in Gallia Belgica in the Roman Period, in Roman Urban Defences in the West (The Council for British Archaeology Research Report, 51), 1985, p. 43-47. W. VANVINCKENROYE, Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren, 1989, p. 57 meent op basis de terra sigillata uit het Romeinse stort in het noorden van de stad dat de bouw van de muur plaats vond vanaf Hadrianus' regering tot uiterlijk ca. 150/160.

²Vgl. met de andere capita civitatis: municipium Batavorum, colonia Ulpia Traiana, colonia Claudia Ara Agrippinensium, colonia Augusta Treverorum. Vgl. J. MERTENS, Limburg, p. 19-21; IDEM, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 265; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 60.

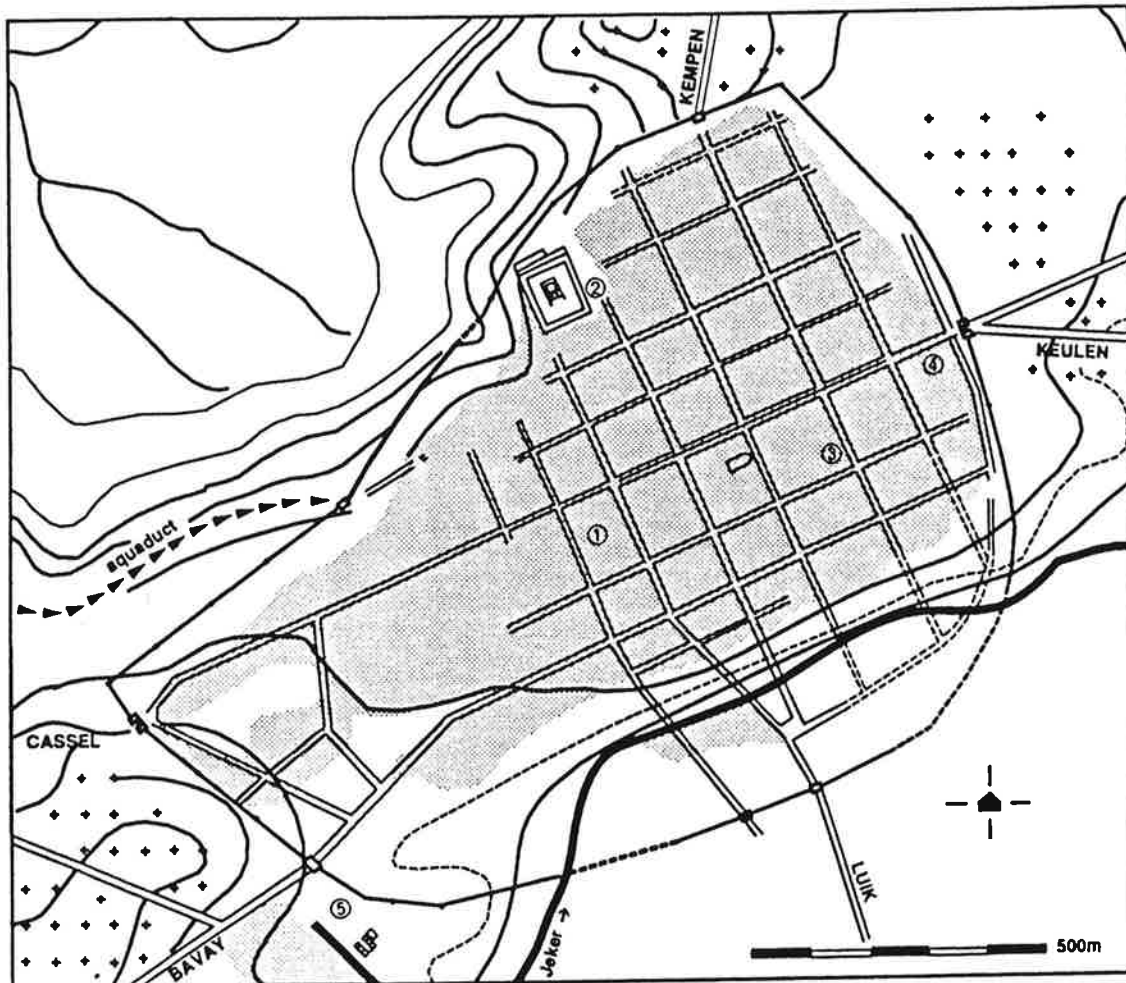

Fig. 4. Tongeren tijdens de midden-keizertijd (ca. 70-275).

nooit met het forum kan gelijkgesteld worden. De opgravingen die ter plaatse werden verricht hebben enkel fundamenten van woningen blootgelegd. Hij vermoedt het forum eerder aan de noordwestrand van het regelmatig stratenplan van de antieke stad¹.

In de noordelijke sector van de stad tegen de wallen lag een groot heiligdom (71,50 x 112 m), op een kunstmatig terras aangelegd om de natuurlijke helling weg te werken (Fig. 4.2). Dit gebeurde voor de bouw van de eerste stenen omheining. Er zijn aanduidingen dat op deze plaats reeds in de 2de helft van de 1ste eeuw een primitief cultusgebouw gestaan heeft dat nog voor het begin van de tweede eeuw door een stenen complex vervangen werd. De cultusplaats bleef zeker tot in de 4de eeuw in gebruik. De tempel (25 x 35 m), gebouwd op een podium, was van het Keltische type en bestond uit een min of meer vierkante cella (13,65 x 16 m), omgeven door een peristylum en voorafgegaan door een pronaos. Het podium vertoonde aan de zuidzijde twee vooruitsprin-

¹P. DE SCHAEZTEN, *De Romeinen in Haspengouw*, in *Limburgs Haspengouw*, 1951, p. 70; M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 205; A. WANKENNE, in *EC*, 33, 1965, p. 165; J. MERTENS, *Korte bijdrage tot het Romeins stadsplan van Tongeren*, in *Brabantse Oudheden opgedragen aan Gerrit Beex (Bijdragen tot de studie van het Brabants Heem*, 16), 1977, p. 145 e.v., bijzonder 147. Vgl. verder T. BECHERT, *Romeinen*, p. 116.

gende hoekmassieven waartussen de trap werd aangelegd. De voorgevel was naar de stad gericht. Het terras zelf werd ommuurd door een porticus. Het geheel is ouder dan de stadsmuur en wordt door deze laatste omsloten. Het complex is tevens gericht naar het stratenschema van de stad. Door zijn opstelling en schikking kan dit complex gevoegd worden bij die reeks typische monumenten die karakteristiek zijn voor de provinciaal-Romeinse bouwkunst die op het einde van de 1ste of het begin van de 2de eeuw kan gedateerd worden¹. Over de goden die in de tempel vereerd werden, bestaan slechts vage aanduidingen. Enkele beeldhouwfragmenten zijn afkomstig van een Mercurius, een Fortuna of Pax en een Iupitergigantengroep².

Van publieke thermen werd tot nog toe geen volledig complex weer-gevonden. Wel wijst het hypocaustum in de St.-Truiderstraat op het bestaan van een dergelijke instelling in de stad. De resten van dit gebouw lijken af te stammen van een vrij luxueus en uitgestrekt complex dat vanaf de 2de tot de 4de eeuw verschillende bouwfases gekend heeft³.

In ieder geval wordt vastgesteld dat het waterverbruik te Tongeren tijdens de 1ste eeuw n.Chr. in die mate toenam dat de bestaande bronnen en de Jeker niet langer in de behoeften konden voldoen en dat men diende over te gaan tot de aanleg van een aquaduct⁴. De huidige Beukenberg is een onderdeel van de kunstmatige heuvelrug waarover deze waterleiding liep vanaf het brongebied te Widooie over een afstand van ca. 5 km naar Tongeren. De aanleg gebeurde vóór de bouw van de eerste stenen wallen. De eigenlijke waterleiding die waarschijnlijk uit een

¹J. MERTENS, Tongeren: Gallo-Romeinse tempel, in Archeologie, 1964, 2, p. 85-86; IDEM, Een Romeins tempelcomplex te Tongeren, in Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte, 9, 1967/68, p. 101-106; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 222; T. BECHERT, Romeinen, p. 116.

²J. MERTENS, Anoniem Romeins ruitersstandbeeld te Tongeren, in Limburg, 51, 1972, p. 56-60; IDEM, Réflexions à propos du 'Cavalier aux Géants anguipèdes' de Tongres, in Revue Archéologique de l'est et du Centre-Est, 33, 1982, p. 47-53; A. CAHEN-DELHAYE, Le cavalier aux géants anguipèdes et trois autres statues gallo-romaines de Tongres, in AB, 219, 1979; A. CAHEN-DELHAYE & J. SMEESTERS, Tongeren, Romeins beeldhouwwerk, 1981. Betreffende het fenomeen van de Iupitergigantenzuilen, zie G. BAUCHHENS & P. NOELKE, Die Iupitersäulen in den germanischen Provinzen (Beih. BJ, 41), 1981, met uitgebreide bibliografie aldaar; R. NOUWEN, Der Iupitergigantenreiter von Tongern, in Spurensicherung, p. 398-402.

³W. VANVINCKENROYE, Het 'hypocaustum' in de Sint-Truiderstraat te Tongeren, in Limburg, 50, 1971, p. 193-203; M. LESENNE, Repertorium, p. 66; J. MERTENS, in Brabantse Oudheden, 1977, p. 147; A. WANKENNE, La Belgique, 1977, p. 54; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 57.

⁴Plinius, N.H., XXXI, 12 = 1.2.2. vermeldt in de omgeving van Tongeren een geneeskrachtige bron. Betreffende de bronnen en de Jeker, zie M. LESENNE, Repertorium, p. 75-77 met literatuur aldaar. Over de rol van de Jeker als mogelijke verkeersweg, zie W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 50-52.

houten constructie bestond, is nu verloren. De berm van het aquaduct moet in de Flavische tijd doorgelopen hebben tot in het stadscentrum¹.

De kennis over de partikuliere woningbouw is eveneens relatief beperkt. In het begin van de eeuw werd het onderzoek naar de stedenbouw van Romeins Tongeren vooral gevoerd door H. Van de Weerd en J. Breuer. De omstandigheden waren echter vrij ongunstig en van die aard dat slechts sporadisch en toevallig gegevens konden verzameld worden². In ieder geval verkreeg Atuatuca vanaf het midden van de 1ste eeuw een meer stedelijk uitzicht. Vooral dankzij de systematische waarnemingen tijdens de aanleg van het rioleringsnet heeft men het antieke stratennet, dat de vorm had van een dambordplan, kunnen reconstrueren. Binnen dit dambordplan konden enkele vlakken min of meer ingevuld worden. Zo was het in de zomer van 1963 tijdens grondwerken tussen de O.-L.-V.-Basiliek en de Kielenstraat mogelijk de sporen van vroeg-Romeinse houtbouw (ca. 41-69 n.Chr.) op te tekenen. Deze woningen waren haaks op de Romeinse straat opgericht. Na 69 n.Chr. zou hier een steenbouw fase gevolgd zijn³.

Tot voor kort nam men aan dat de woningen van de voornaamste burgers meer in de buitenwijken van de stad gesitueerd waren. Hiervoor verwees men o.a. naar een mooi afgewerkte kelder uit de vroeg-Romeinse tijd langs de Rode Baan. Dit beeld dient evenwel genuanceerd te worden. In de oostelijke randsector van de stad, bv. in de tuin van het voormalig Clarissenklooster, kende de bewoning een eerder artisaanale karakter en volgde de steenbouw slechts in een latere fase⁴.

Niettemin konden op verscheidene plaatsen in de stad meer luxueuze woningen aangetoond worden. In de westsector van de stad langs de Boudewijnlaan werden tijdens een noodonderzoek de sporen van minstens twee woonhuizen uit de 2de-3de eeuw terug gevonden. Vermoedelijk was één van de woningen gebouwd rond een peristylum. Een badbekken met een vloer bestaande uit afwisselend groene en witte marmertegels en een hypocaustum verwijzen naar een vrij luxueus privaathuis⁵.

¹P. TULLENERS, Le Beukenberg à Tongres, in Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 1936, p. 128-133; J. MERTENS, Limburg, p. 14-15; M. LESENNE, Repertorium, p. 74-75; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 44-45.

²Voor een status quaestionis en een bibliografie van het onderzoek tot 1974, zie M. LESENNE, Repertorium, p. 64-65.

³W. VANVINCKENROYE, Opgravingen 1963-1964, p. 1-11.

⁴Cfr. P. DE SCHAEZTEN, in Limburgs Haspengouw, 1951, p. 70. Zie daartegenover G. DE BOE, Hout- en steenbouw in het oosten van Romeins Tongeren, in AB, 1981, p. 32-36.

⁵Zie W. VANVINCKENROYE, Tongeren: opgravingen en prospecties, in Archeologie, 1976-1, p. 18-19.

Vaststellingen uit 1916 en 1984 op het terrein van het vroegere Atheneum, zonder dat men evenwel tot een systematisch archeologisch onderzoek kon overgaan, wezen op luxueuze stadswoningen die verschillende verbouwingen ondergingen. Kleurrijke wandschilderingen, blauwstenen vloertegels en een hypocaustum maakten deel uit van deze aristocratische woningen¹.

Ten gevolge van het stadskernonderzoek dat sedert 1986 opgestart werd, kan dit beeld van de partikuliere woningbouw verder aangevuld worden. Een eerste belangrijk onderzoek vond plaats in de Kielenstraat (Fig. 4.3). Aan weerszijden van een zijstraat van het Romeinse dambordplan trof men sporen aan van een aantal woningen die elkaar in de tijd opvolgden. De oudste bewoning bestond uit een losse bebouwing met inheems karakter. Het gaat om houten, rechthoekige huizen waarvan de smalle zijde naar de straat gericht was. Dergelijke tweeschepige woonstalhuizen duiken hier te Tongeren voor de eerste maal op in een 'stedelijke' context. Er zijn aanwijzingen dat in deze vroege periode agrarische activiteiten ter plaatse hebben plaatsgevonden. Later in de 1ste eeuw n.Chr. werden deze gebouwen vervangen door nieuwe, eveneens houten constructies. In tegenstelling tot de voorgaande waren zij echter grootschaliger en meer luxueus uitgevoerd. Dit stadsdeel verkreeg geleidelijk het uitzicht van een ambachtswijk. Men noteerde er de activiteiten van slachters en bronsgieters. De welstand van de bewoners moet in vergelijking met de periode vóór de brand van 69/70 n.Chr. geringer geweest zijn. Zo vermindert het aandeel van de terra sigillata in het archeologisch materiaal op beduidende wijze. Het feit dat elders in de stad overgeschakeld werd op steenbouw, terwijl hier houtbouw bleef bestaan, wijst in dezelfde richting. Inmiddels dient men te noteren dat omstreeks het midden van de 2de eeuw deze wijk afbrandde en dat enkel op dit terrein tot nog toe sporen van een grootschalige brand aan het licht kwamen. Het is pas in de 3de eeuw dat hier voor het eerst stenen gebouwen opgericht werden. Zij werden waarschijnlijk reeds in de 4de eeuw afgebroken, mogelijk om het materiaal te herbruiken voor bouwwerken in de laat-Romeinse stad².

Op de Veemarkt (Fig. 4.4), ca. 300 à 400 m verwijderd van het terrein van de Kielenstraat, begon de bewoningsgeschiedenis een generatie later, rond 30 of 40 n.Chr.. Het onderzochte terrein van ca. 6 are ligt een 30-tal m van de Romeinse voorloper van de huidige Maastrichterstraat verwijderd. Hier troffen de archeologen de sporen aan van een groot gebouw, eerst in hout opgetrokken, later ongeveer vanaf de 2de helft van de 2de eeuw, in steen. Van deze laatste constructie bleven enkel de uitgebroken funderingen bewaard. De beschikbare gegevens wijzen op het

¹Zie J. MERTENS, in Brabantse Oudheden, 1977, p. 147; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 57.

²A. VANDERHOEVEN, R. VAN DE KONIJNENBURG & G. DE BOE, in AB, III, 1987, p. 127-138; A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, in Archeologie in Vlaanderen, 1, 1991, p. 107-124; A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 3.

bestaan van een open binnenplaats waarrond een porticus en verschillende vertrekken gerangschikt waren. In twee kuilen werden grote hoeveelheden beschilderd pleisterwerk weergevonden. Waarschijnlijk ging het hier om een rijke privaatwoning of een meer officieel gebouw met een residentiële functie. Na de 3de eeuw werd het terrein voor bewoning verlaten¹.

Het terrein langs de Hondstraat (Fig. 4.1), 900 m² groot, ligt ca. 10 m ten oosten van een noordzuid georiënteerde zijstraat van het dambordplan. De opgravingen legden het achterste gedeelte bloot van de gebouwen die zich langs deze straat bevonden. In de oudste fase stonden hier tweeschepige constructies in houtbouw, vergelijkbaar met deze uit de eerste fase in de Kielenstraat. Het geheel van het archeologisch materiaal verwijst mogelijk naar een erf van een boerderij. Nog vóór het midden van de 1ste eeuw wordt deze laatste vervangen door een houten gebouw met waarschijnlijk een residentiële functie. Uitermate belangrijk zijn evenwel de sporen van grote stenen constructies uit respectievelijk de 2de en de 3de eeuw. De talrijke vertrekken en gangen van dit gebouw wijzen op een minimale oppervlakte van 50 x 25 m. Van het vloerniveau van het gebouw uit de 2de eeuw springt vooral de mozaïek in een gang van ca. 20 x 3 m in het oog. Zowel de afmetingen als de inrichting met hypocaustum, mozaïek en beschilderd wandpleister wijzen in de richting van rijke privaatresidenties².

Dergelijke woningen kwamen waarschijnlijk nog elders in de stad voor. Het is in ieder geval bekend dat de inheemse elite in onze gewesten vanaf de 2de helft van de 1ste eeuw en vooral in de loop van de 2de eeuw haar welstand gaat veruitwendigen in de bouw van dergelijke residenties.

Uit het project 'stadskernonderzoek' blijkt dat de urbanisatie van Atuatuca een duidelijke evolutie doorgemaakt heeft van een inheemse houtbouw naar een 'mediterrane' steenbouw. Deze evolutie verliep evenwel niet in ieder stadsdeel op dezelfde wijze. Men kan een duidelijk onderscheid maken tussen meer residentiële delen enerzijds en de typische handels- en ambachtswijken. Op de tweede plaats kan men stellen dat het archeologisch onderzoek duidelijk aantoonde dat Tongeren niet zomaar een vicus was, maar ook in oppervlakte en residentieel karakter uitgegroeid was tot een ware caput civitatis.

Extra muros langs de invalswegen in het noordoosten en het zuidwesten van Atuatuca lagen de grote stedelijke necropolissen.

¹Het onderzoek werd uitgevoerd door A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER. Het opgravingsrapport is voorzien voor 1993. Een eerste overzicht vindt men in A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 4.

²Zie A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, in Archeologie in Limburg, 47, 1991, p. 4-5. Het eindverslag is voorzien voor 1993. Betreffende de mozaïek, zie A. VANDERHOEVEN & G. VYNCKIER, Das römische Mosaik in der Hondstraat, in Spurensicherung, p. 396-398.

Dezen waren in de loop van de jaren uitgegroeid tot uitgestrekte begraafplaatsen die samen een oppervlakte van verscheidene hectaren beslaan. Zij bleven tot het begin van de 5de eeuw in gebruik. De preciese uitgestrektheid van deze necropolissen is evenwel niet bekend en de afbakening van de grenzen blijft wegens de onmogelijkheid van gedetailleerd onderzoek ter plaatse onzeker. Ten gevolge van het feit dat beide necropolissen slechts partieel onderzocht werden, is het evenmin mogelijk de evolutie en de fasen in ontwikkeling hiervan te schetsen. Het onderzochte deel van de zuidwestbegraafplaats lijkt evenwel toch een zekere chronologie en structuur te vertonen. Ook op de noordoost-necropool kan men verschillende fasen in de ontwikkeling van het grafveld vaststellen¹.

1.1.2.3. Het centrum van een landbouwgewest.

Atuatuca dankte haar bloei en algemene welvaart voor een belangrijk deel aan de agrarische exploitatie van het vruchtbare Haspengouw. Deze streek werd intens uitgebaat en nu nog biedt het landschap een mooie reflectie van haar oorspronkelijke bestemming ten tijde van de Romeinen. Niettemin bezitten wij slechts een beperkte kennis over de landelijke bewoning, de organisatie van de landbouwbedrijven, en tenslotte het beheer en de ontwikkeling van de landbouwexploitatie door het Romeinse bestuur².

De agrarische bedrijvigheid lijkt in ieder geval goed georganiseerd geweest te zijn. De werkelijke romanisering van het platteland begint in deze streek in ieder geval pas bij de

¹Tot voor 1957/58 werd op beide begraafplaatsen weinig systematisch onderzoek verricht. Wetenschappelijke campagnes vonden slechts sporadisch plaats en de grafvelden waren tot dan toe vooral het voorwerp geweest van de verzamelwoede van amateurarcheologen. Hoewel het noordoost-grafveld grotendeels overbouwd werd en bijgevolg het minst grondig werd onderzocht, zijn toch ca. 150 graven bekend. Het merendeel is afkomstig van de locaties 'Armenveldjes' en 'IJzerenbron'. Op het zuidwest-grafveld, voornamelijk op 'Paspoel' en langs de Romeinse Kassei, werden ca. 350 bijzettingen opgegraven. Een opvallend gegeven tenslotte is de relatieve afwezigheid van grafmonumenten. Betreffende de stedelijke grafvelden van Tongeren, zie vooral H. VAN CROMBRUGGEN, Les nécropoles gallo-romaines de Tongres, in Helinium, 2, 1962, p. 36-50; W. VANVINCKENROYE, Gallo-Romeinse grafvondsten uit Tongeren, 1963; M. LESENNE, Repertorium, p. 81-86; W. VANVINCKENROYE, De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren, 1984; R. NOUWEN, Die gallo-römischen Nekropolen bei Tongeren, in Spurensicherung, p. 392-396. Enkele graven werden intra muros aangetroffen. Zie bv. W. VANVINCKENROYE, Romeins grafkeldertje te Tongeren (begin 2de eeuw), in Limburg, 39, 1960, p. 292-298.

²Betreffende het villaonderzoek in België en vooral Limburg, zie vooral R. DE MAEYER, De romeinse villa's in België, 1937; IDEM, De overblijfselen der Romeinse villa's in België, I, 1940; G.V. LUX, De Romeinse overblijfselen tussen Tongeren en Maastricht, in AB, 121, 1970, p. 21-27; IDEM, De Romeinse overblijfselen in de streek rondom Gors-Opleeuw, in OLL, 25, 1970, p. 44-52; G. DE BOE, De stand van het onderzoek der Romeinse villa's in België, in AB, 132, 1971, p. 6-12; IDEM, De landelijke bewoning in de Romeinse tijd, in OLL, 28, 1973, p. 85-114.

systematische kolonisatie die gepaard gaat met de centuriatio en de villabouw. Het platteland rond Tongeren vertoont trouwens duidelijk talrijke sporen van deze landindeling. Dit kadaster wordt gekenmerkt door een zeer regelmatig plan waarbij de grenzen van de percelen mekaar in een rechte hoek snijden. Men mag veronderstellen dat op ieder perceel, dat ca. 50 ha besloeg, theoretisch één villa lag. Het systeem liet op die manier toe de landbouwdomeinen te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren¹.

De aanvang van deze landindeling kan niet nauwkeurig gedateerd worden. In ieder geval dient zij gezien te worden in het licht van de militaire organisatie van de nabijgelegen Rijngrans en de ravitaillering van de daar gelegerde troepen. De uitbouw van de infrastructuur kan misschien in verband gebracht worden met de politiek van keizer Claudius ten aanzien van de wegeaanleg en de uitbouw van een economische infrastructuur. Alleszins nam de kolonisatie van het platteland een hoge vlucht vanaf de Flavische tijd².

Een belangrijk gegeven is het vermoeden van continuïteit in bewoning. Men kon inderdaad vaststellen dat aan de villa's van Rosmeer, Val-Meer, Neerharen-Rekem, Voerendaal en Broekom een pre-Romeinse bouwfase voorafging³. Ook de tumuli van Berlingen en Gutschoven gaan mogelijk terug op een pre-Romeinse begraafplaats. Men mag bijgevolg veronderstellen dat de oorspronkelijke bevolking in de nieuwe landbouworganisatie opgenomen werd. De overgang van houtbouw naar steenbouw op dezelfde plaats bij de constructie van de villae wordt hierdoor eveneens verklaard⁴.

In de civitas Tungrorum werden de villa's na verloop van tijd naar mediterrane regels gebouwd. Archeologische campagnes in Limburg wezen uit dat hier voornamelijk het porticus-type opgericht werd: een rechthoekig gebouw met een gevelportiek tussen twee uitspringende hoekvertrekken. Het betreft hier het

¹Zie bv. J. MERTENS, Sporen van Romeins kadaster in Limburg, in Limburg, 37, 1958, p. 253 e.v.; IDEM, Limburg, p. 13-15; G. DE BOE, De Romeinse villa op de Meerberg te Val-Meer, in Acta Archaeologica Lovaniensis, 4, 1971, p. 31 e.v.; IDEM, in OLL, p. 98-100 W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 79-80. Vgl. W. GAITZSCH, Het patroon van de landelijke bewoning in het Rijnland, in Langs de weg, 1987, p. 55 e.v.

²Vgl. G. DE BOE, in Acta Archaeologica Lovaniensis, 4, 1971, p. 37; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 79.

³Algemeen zie M.E. WIGHTMAN, Gallia, p. 101 e.v.. Bijzonder zie G. DE BOE, Rosmeer, in Acta Archaeologica Lovaniensis, 4, 1971, p. 27 & 36; IDEM, in OLL, 28, 1973, p. 95-96; W. VANVINCKENROYE, De Romeinse villa op de Sassenbroekberg te Broekom, 1988, p. 43; M.E.Th. DE GROOTH, Villa rustica: het boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied, in Langs de weg, 1987, p. 82-83.

⁴Vgl. G. DE BOE, in Acta Archaeologica Lovaniensis, 4, 1971, p. 37. Betreffende de tumuli, zie p. 101, n. 1, bijzonder ook W. VANVINCKENROYE, Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven, 1987, p. 18-19.

grondplan van praktisch alle villa's in de westelijke en noordelijke provincies van het Imperium Romanum. Variaties in dit grondplan zijn meestal het gevolg van de aanbouw van vertrekken. De gemiddelde villa in onze gewesten mat 20-40 x 10-20 m. Hieraan dienen enkele duidelijk grotere villa's toegevoegd te worden zoals Voerendaal, Haccourt, Anthée die gevels van 50 tot 100 m lengte bezaten. Vooral te Haccourt bereikte de ontwikkeling van de villabouw in onze streken zeker een hoogtepunt. Deze villa mag als één der groteren uit de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk beschouwd worden en valt op door haar luxe en rijkdom¹. In de nabijheid van het hoofdgebouw lagen de stallingen, werkhuisen en eventueel zelfs de woonvertrekken voor het personeel, meestal in houtbouw, zoals bv. bij het onderzoek van de villa's te Piringen en op het Walenveld te Vechmaal werd aangetoond.

Wie deze grootgrondbezitters en landbouwers waren kan moeilijk uitgemaakt worden. Enkel en enkele waren misschien hoge burgerlijke ambtenaren of officieren die afgezwaid waren in Germania. In de tumulus 3 van Tienen-Grimde bevond zich een klein gouden hulsje dat vermoedelijk eigendom was van en de naam droeg van de overledene, Marcus Probius Burrus. Zijn naam is van Latijnse, mediterrane herkomst. De tria nomina verwijzen naar het Romeinse burgerrecht. Was de overledene van Italische herkomst of moet hier veeleer gedacht worden aan een Romeins burger van Gallische origine²?

Er dient in ieder geval rekening gehouden te worden met de aanwezigheid van een lokale bevolking die haar wortels had in de pre-Romeinse tijd. Alleszins slaagden talrijke grondeigenaars erin een significante welstand op te bouwen. Dit blijkt niet enkel uit de omvang en de luxueuze afwerking van een aantal villa's, maar ook uit de talrijke tumuli met rijke grafhoudingen die in Haspengouw en ook elders in de civitas vanaf het einde van de 1ste eeuw werden opgericht. In het oog springend in Limburgs en Brabants Haspengouw zijn wel de tumuli van Walsbets, Tienen-Avendoren, Berlingen of Sint-Huibrechts-Hern die zeer mooi brons en glas bevatten. Soms, zoals in de tumulus van Tienen-Avendoren, vinden wij hier zelfs ware kunstvoorwerpen in terug. Doch ook tumuli zoals deze van Gutschoven, Hoepertingen of Riemst geven een fraai beeld van de welstand die deze grootgrondbezitters

¹Zie G. DE BOE, in Acta Archaeologica Lovaniensis, 4, 1971, p. 27 e.v.; IDEM, in OLL, 28, 1973, p. 102 e.v.; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 105 e.v.; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 124 e.v.; M.E.Th. DE GROOTH, in Langs de Weg, 1987, p. 85. Uitzondering dient gemaakt te worden voor de kleine villa op het Mulkenveld te Piringen: W. VANVINCKENROYE, De Romeinse villa's van Piringen ("Mulkenveld") en Vechmaal ("Walenveld"), 1990.

²Zie 2.1.30.1. Vgl. M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 153. De auteur verwijst op p. 162 tevens naar de mogelijkheid dat veteranen heredia ontvingen. Vermoedelijk verwijst M.E. Marien hiermee naar de landerijen die militairen na hun actieve dienst ontvingen. Hij steunt hiervoor op de diplomata van Han en Flémalle. Betreffende de interpretatie van diplomata, zie evenwel 2.1.12.2. n. 2.

wisten op te bouwen¹.

Evenals de exploitatie van het platteland lijkt ook de handel in landbouwproducten vrij goed georganiseerd geweest te zijn. Dit mag blijken uit de aanwezigheid van de horrea (Fig. 4.5) die aan de zuidwestzijde van de stad vlak buiten de grote stadsmuur langs de weg Bavay-Tongeren-Keulen reeds in de Flavische tijd opgericht werden. In een eerste fase ging het nog om leemhouten stapelhuisen die slechts in een tweede fase, omstreeks het begin van de 2de eeuw, een meer monumentaal uitzicht kregen. Het betreft hier een lange reeks opslagruimten rond een binnenplaats. De aanwezigheid van een dergelijke opslagplaats in de nabijheid van de hoofdplaats van een civitas mag in verband gebracht worden met een functioneel gestructureerde plattelandseconomie ten behoeve van de voedselbevoorrading van de Rijnlegers. Heel het complex wijst duidelijk op het belang van de aanvoer en doorvoer van deze landbouwproducten vanaf het platteland en dit vanaf de Flavische tijd tot rond het midden van de 3de eeuw. In de nabijheid van dit hoofdgebouw werden nog enkele andere constructies, mogelijk een woonhuis en stallingen, blootgelegd. Het is niet onmogelijk dat hier naast het horreum ook de cursus publicus en een mansio gehuisvest waren².

1.1.2.4. Het caput civitatis.

Atuatuca Tungrorum groeide tijdens de 1ste eeuw n.Chr. uit tot de onbetwiste hoofdplaats van de civitas uit. Dit wordt onderstreept door de bouw van de 4544 m lange stadswallen tijdens de 1ste helft van de 2de eeuw. Zij bevestigden misschien het

¹Over de tumuli in het algemeen, zie M. AMAND, Roman Barrows in Belgium, in Festschrift Fremersdorf, 1960, p. 69-81; IDEM, Etude sur nos tumulus, in EC, 39, 1971, p. 484-492; H. ROOSENS, Bestattungsritual und Grabinhalt einiger Tumuli im Limburger Haspengouw, in Helinium, 16, 1976, p. 139-149; J. PLUMIER, Tumuli belgo-romains de la Hesbaye occidentale: Séron, Hanret, Bois de buis, Penteville, 1986; M. AMAND & R. NOUWEN, Gallo-Romeinse tumuli in de civitas Tungrorum, 1989. Betreffende de verschillende tumuli afzonderlijk, zie J. LEFRANCQ, La Bortombe de Walsbets. Tumulus belgo-romain, 1983; J. MERTENS, Une riche tombe gallo-romaine, découverte à Tirlemont (Belgique), in AC, 21, 1952, p. 39-73; H. ROOSENS & G.V. LUX, Grafveld met Gallo-Romeinse tumulus te Berlingen, in AB, 147, 1983; W. VANVINCKENROYE, Onderzoek van de Gallo-Romeinse tumulus van Gutschoven, 1987; H. ROOSENS & G.V. LUX, Gallo-Romeinse tumulus van Helshoven onder Hoepertingen, in AB, 164, 1974; P. DE SCHAETZEN, La tombe belgo-romaine de Riemst, in BIAL, 67, 1949-1950, p. 37-60; M. VANDERHOEVEN, De Gallo-Romeinse tumulus van Riemst, in Limburg, 1976, p. 3-29.

²J. MERTENS & W. VANVINCKENROYE, Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren, 1975; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 46 & 87-89; T. BECHERT, Romeinen, p. 176. Betreffende de interpretatie van dit complex als graanopslagplaats verwijzen wij tenslotte nog naar A. ROBERTSON, Roman Forts, p. 142 e.v. en de grondplannen p. 146-147. Hier wordt de aandacht gevestigd op de typische voorzieningen in de militaire horrea met het oog op het opslaan van graan. Deze voorzieningen waren in het horreum te Tongeren blijkbaar niet aanwezig of noodzakelijk.

municipale statuut van de stad. De muur van Tongeren overtrof trouwens deze van Colonia Agrippinensis (Keulen) die 'slechts' een lengte van 3911 m had. En nog in de 4de eeuw plaatste Ammianus Marcellinus Tongeren op gelijke hoogte met Keulen¹.

Een belangrijke stimulus voor de groei van Tongeren was het wegennet dat hier in een knooppunt samenkwam. Dit wegennet verbond de stad met de provinciehoofdplaatsen Colonia Agrippinensis (Keulen) en Durocortorum (Reims) en de hoofdsteden van de naburige civitates. Op die wijze stond de stad ook in rechtstreekse verbinding met de vici binnen de civitas zoals bv. Tienen, Perniciacum, Tabernae, Geminiacum, enz...² Bovendien kan men vaststellen dat de vici langs de weg Tongeren-Cassel en Tongeren-Bavay min of meer regelmatig verspreid zijn, hetgeen volgens J. Mertens enkel kan verklaard worden door een centrale administratie³.

In zekere zin biedt het zogenaamd itinerarium van Tongeren een inzicht in het belang van deze stad tijdens het Principaat. Het mag inderdaad niet als een toeval beschouwd worden dat een dergelijk itinerarium in een voormalige caput civitatis ontdekt werd. De reiziger werd hier grondig geïnformeerd over de verschillende trajecten en bijhorende afstanden. Zijde 1, bewaard van Bonn (Bonna) tot Worms (Borbitomagus), schetste het traject van de weg Tongeren (Atuatuca) over Keulen (Colonia Agrippinensis) in de richting van Worms en Straatsburg. Zijde 2, bewaard van Noue Maga (?) tot Amiens (Samarabriga), schetste het traject van de weg Tongeren in de richting van Reims (Durocortorum), Amiens en Boulogne. Zijde 3 schetste op zijn minst twee secundaire wegen, één van Cassel tot Arras, een tweede die vertrok vanuit Bavay⁴. Het belang van deze wegen voor Tongeren lag niet enkel op het militaire vlak, maar dient vooral in politiek-administratief, sociaal, economisch en cultureel perspectief gezien te worden⁵.

¹Zie 1.8.1. Betreffende de Romeinse muren van Tongeren, supra p. 91-92.

²Algemeen zie e.g. H.G. PFLAUM, Essai sur le cursus publicus sous le Haut-Empire romain, 1940; T. PEKARY, Untersuchungen zu den römischen Reichsstrassen, 1968; R. CHEVALLIER, Les voies romaines, 1972; H. BENDER, Römische Strassen und Strassenstationen (Limesmuseum Aalen, 13), 1975; J. SASEL, Viae militares, in Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, BeihBJ, 38, 1977, p. 235-244; T. BECHERT, Romeinen, p. 173 e.v.; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 124 e.v.. Betreffende de wegen die uit Tongeren vertrokken, zie K. SCHERLING, Tungri, kol. 1353; J. MERTENS, Les routes romaines de la Belgique, in Industrie, 10, 1955, p. 20-22; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 64 e.v.; M.E. MARIEN Belgica antiqua, p. 105 e.v..

³Zie J. MERTENS, Military Origins, p. 164.

⁴Zie 2.1.1.12. Voor gedetailleerde commentaar met exhaustieve bibliografie, zie ILB.

⁵Vgl. J. MERTENS, in Industrie, 10, 1955, p. 4; T. BECHERT, Romeinen, p. 173.

Vooral voor de imperiale administratie was het wegennet een levensbelangrijk communicatiemiddel dat de cursus publicus moest toelaten snelle verbindingen te realiseren. Binnen deze organisatie was Atuatuca de belangrijkste politieke en administratieve spil in de civitas Tungrorum. Ondanks het feit dat de lokale bevolking naar alle waarschijnlijkheid in het bestuur participeerde, droeg de administratie een duidelijk Romeinse stempel. Als aedilis civitatis Tungrorum was C. Gracileius Similis bevoegd voor o.a. de politiediensten en de voedselvoorzieningen van de stad¹. Te Cherain werd de decurio Vitorius Caupius bijgezet onder een tumulus. De overledene was lid van de ordo decurionum van de civitas Tungrorum of mogelijk van de pagus waar zijn graf zich bevond. Een militaire functie is minder waarschijnlijk wegens het ontbreken van enige precisering². In Gigen, Moesia Inferior, werd T. Aurelius Flavinus na een lange carrière vereerd met een ereopschrift. De gevierde was militair en gedurende enige tijd decurio in de civitas Tungrorum. Volgens G. Rupprecht bestond zijn functie mogelijk uit de recruterings van militairen in de civitas of de organisatie van de ravitaillering van de Romeinse troepen. Onder zijn verantwoordelijkheid stonden bijgevolg misschien ook de horrea die aan de zuidwestzijde van de stad extra muros gelegen waren indien van hieruit een deel van de voedselvoorziening van de Rijntroepen georganiseerd werd³. De rekruteringspolitiek die de Romeinen in onze gewesten voerden, lijkt ons trouwens onmogelijk zonder een degelijk uitgebouwd staatsapparaat onder leiding van goed opgeleide functionarissen. Sedert de veroveringsoorlogen in de Augusteïsche tijd werden de civitates verplicht manschappen te leveren om de Romeinse troepen te vervoegen. Ook de civitas Tungrorum ontsnapte daar niet aan⁴.

¹Zie 2.1.2.1. met literatuur.

²Zie 2.1.20.1. met literatuur.

³Zie 2.10.1.1. met literatuur. Zie evenwel ILB, p. 44-45: "L'autre témoignage ... concernant un T. Aurelius Flavinus, qui est dit bouleute (buleutae) de plusieurs cités, notamment d'une cité de Tongres, ne se rapporte pas avec certitude à notre cité des Tongres". Het opschrift H. FINKE, in BRGK, 27, 1937, 306, gevonden bij Valkenburg, waarin een zekere M. Vitalinius Secundinus vermeld wordt als dec(urioni) C.V.T. qu[aestori]cio IIvir(o) q(inquennali) en T. Tertinius als aedilicio [---] C.V.[T.] en het opschrift H. NESSELHAUF & H. LIEB, in BRGK, 40, 1959, 247, gevonden te Heerlen, waarin M. Sattonius Iucundus vernoemd wordt als dec(urio) C.V.T. houden geen verband met de hypothetische naam Colonia Ulpia Tungrorum voor Tongeren, maar wel met Colonia Ulpia Traiana voor Xanten (vgl. CIL, XIII, 8621). Zie ook L. VAN DE WEERD, in AC, 4, 1935, p. 186-188; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 40; T. BECHERT, Romeinen, p. 176. Zie tenslotte W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 89 die de horrea plaatst onder de bevoegdheid van een praefectus annonae. Hij verklaart de ligging extra muros door het feit dat deze magazijnen onder staatsbeheer stonden en dat het stedelijk bestuur hier in feite niets mee te maken had. Betreffende de praefectus annonae, vgl. E. STEIN, Beamten, p. 58, zie evenwel W. SONTHEIMER, Annona, in Der Kleine Pauly, 1, 1975, kol. 364.

⁴Betreffende de alae en cohortes Tungrorum, zie hoofdstuk 2 en 3. Vgl. verder K. KRAFT, Zur Rekrutierung, p. 50; G. ALFÖLDY, Hilfstruppen, p. 97-98.

De pax Romana maakte het ondertussen mogelijk dat Tongeren uitgroeide tot een belangrijk economisch centrum. Het archeologisch onderzoek, zowel in de stad als buiten de wallen op de necropolissen, bewijst de welstand van de plaatselijke bevolking die een welvarende en actieve gemeenschap vormde. Deze welvaart was, zoals wij reeds aanstipten, op de eerste plaats te danken aan de gunstige ligging van Tongeren op een belangrijk wegenknooppunt in een vruchtbare regio. De handel in landbouwproducten moet een significante plaats ingenomen hebben, temeer daar men ook van staatswege hier alle belang bij had. De ravitaillering van de Rijntroepen, mogelijk georganiseerd vanuit de horrea, werd in ieder geval niet aan het partikulier initiatief overgelaten. Bovendien gebeurde de inning van de belastingen in dit landbouwgewest, met het oog op de bevoorrading van de Rijntroepen, vermoedelijk in natura. Maar de lokale landbouwers hebben blijkbaar ook rijkelijk geprofiteerd van de aanwezigheid van een dergelijke afnemer van haar producten die een stimulus vormde voor de agrarische ontwikkeling van de regio¹.

Binnen de stad moet zich tevens een bloeiende handels- en ambachtelijke bedrijvigheid ontplooid hebben. In de zuidwestsector van de stad werden verscheidene ambachtelijke ateliers gevestigd. Archeologen troffen er de resten aan van een pannoven en afval van beensnijwerk aan. In de nabijheid van de O.-L.-Vrouw-kliniek vond men smeltkroesjes en resten van gesmolten brons². De productie van bakstenen en dakpannen had te Tongeren een grote afzetmarkt. Bovendien vonden deze producenten evenals de pottenbakkerijen vrij gemakkelijk hun grondstof in de kleien leemgroeven in de omgeving van de stad³. De recente opgravingen in de Kielenstraat toonden aan dat dit deel van de stad zich tot een belangrijke ambachtelijke wijk ontwikkelde. Het onderzoek leverde, afgaande op een reeks oventjes met daarbij een aantal kuilen met bronsslakken, een nieuw bewijs van een min of meer belangrijke bronsproductie. De vondst van grote hoeveelheden slachtafval in een aantal afvalkuilen op hetzelfde terrein wijzen op slagersactiviteiten⁴.

Niettegenstaande deze lokale productie werden toch veel artikelen

¹Zie hierover 1.1.2.3. Vgl. ook H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 123.

²W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 43. Algemeen verwijzen wij e.g. naar E.M. WIGHTMAN, Gallia, hoofdstuk 6: The materials and structures of economic life, p. 134 e.v. met bibliografie p. 326- 327; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 67 e.v.

³Zie A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 72; W. VANVINCKENROYE, Tongeren: Romeinse pottenbakkerij, in Archeologie, 1968-2, p. 72; IDEM, Sporen van een Romeinse pottenbakkerij te Tongeren, in Limburg, 48, 1969, p. 40-41; IDEM, Tongeren, p. 89.

⁴A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & P. VYNCKIER, in Archeologie in Vlaanderen, I, 1991, p. 121.

geïmporteerd. Hiertoe moeten zeker bepaalde levensmiddelen behoord hebben zoals zuiderse wijn, olie, olijven of garum die in amforen vanuit landen rond de Middellandse Zee naar onze gebieden geïmporteerd werden. Goederenmerktekens en naamstempels van de fabrikanten op de amforen verhalen duidelijk de herkomst¹. Onder de import bevonden zich ook talrijke gebruiksartikelen. Terra sigillata werd aangevoerd, eerst uit Noord-Italië, later uit Zuid-, Midden- en Oost-Gallië. Glas werd in belangrijke mate ingevoerd vanuit Keulen. Dit laatste gold ook voor de terracotta beeldjes². Hiertoe moeten tenslotte ook de zuiver luxeproducten gerekend worden zoals bv. een prachtig bronzen balsamarium dat van een exotische schoonheid is³.

Door deze politiek-administratieve en economische kracht bezat Atuatuca ook een uitgesproken culturele positie. Deze culturele positie komt niet enkel tot uiting in de materiële nalatenschap, maar ook en vooral in het geestesleven en meer bepaald de Romeinse godsdienst⁴. De officiële Romeinse godsdienst wordt te

¹Zie W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 92 & 98. Vgl. M. GECHTER, in BJ, 179, 1979, p. 60 e.v.. Een systematische studie van de amforen en de amfoorstempels die te Tongeren werden gevonden, is nog niet uitgevoerd.

²Betreffende deze import van producten, zie meer uitgebreid W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 89 e.v. Betreffende de terra sigillata, zie bv. P. DE SCHAEZTEN & M. VANDERHOEVEN, La terra sigillata à Tongres, in BIAL, 70, 1953-1954, p. 5-284; IDEM, De terra sigillata te Tongeren, II, De voormalige verzameling Baron de Schaezten in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren. Analytische inventaris van de stempels, 1964; M. VANDERHOEVEN, De terra sigillata te Tongeren, III, De Italische terra sigillata, 1968; IDEM, De terra sigillata te Tongeren, IV, Analytische inventaris van de stempels in openbaar en privaat bezit, 1975; W. VANVINCKENROYE, Terra sigillata uit een Romeinse stortplaats te Tongeren, 1989. Betreffende het glazen vaatwerk, zie M. VANDERHOEVEN, Verres romains (Ier-IIIe siècle) des Musées Curtius et du Verre à Liège, 1961; IDEM, De Romeinse glasverzameling in het Provinciaal Gallo-Romeins Museum, 1962. Betreffende terra cotta-beeldjes, zie e.g. L. RENARD, Figurines en terre cuite de l'époque belgo-romaine découvertes aux environs de Tongres, in BSSLL, 23, 1905, p. 288-300; H. VAN DE WEERD, Romeinse terracottabeeldjes van Tongeren, in AC, 1, 1932, p. 277-301; P. DESPRIET, Een Keuls aarden beeldje met Servandus-inschrift uit Tongeren, in Limburg, 53, 1974, p. 53-60 (= 2.1.1.6.); J. DE BEENHOUWER, Terrakotten aus Kölner Werkstätten. Der Depotfund von Tongern, in Kölner Jahrb. Vor- und Frühgeschichte, 24, 1991, p. 395-412; IDEM, Roman Terracotta Statuettes from a Close Find at Tongeren and their Relation to the Köln, Trier and Central-Rhine Production Centres, in Acta Archaeologica Lovaniensia, 30, 1991, p. 61-93.

³Zie M. MALAISE, A propos d'un buste-balsamaire en bronze du musée de Tongres. Sur les traces d'influence alexandrines à Atuatuca, in Latomus, 39, 1970, p. 142-155

⁴Zie hierover P.W. DE NEEVE, Het Romeinse rijk: beheersing en integratie van de onderdanen, in Cultuurcontact en cultuurconflict. Acculturatie in het Romeinse rijk tot en met de opkomst van de Islam, 1988, p. 12-25. Vgl. verder D.B. SADDINGTON, The Parameters of Romanisation, in Roman Frontier Studies

Tongeren op de eerste plaats geattesteerd door het tempelcomplex met haar goden aan de noordzijde van de stad. Naast een prachtige Iupitergigantenruiter vond men in het puin van de gebouwen nog een Fortuna en een Mercurius. Reeds vroeger kwam in Tongeren het tronende godenechtpaar Iupiter en Iuno aan het licht. Een opschrift werd door Aprionius Iunius aan Fortuna gewijd (2.1.1.1) en de cives Romani van de centuria van Valentinus droegen een altaar op aan Volkanus (2.1.1.2.). Tenslotte zijn ook wijdingen ter ere van de domus divina, het keizerlijk huis, aanwezig (2.1.1.8.-2.1.1.10.). Tegenover deze officiële cultus, die zelfs enkele inheemse trekjes vertoont, staat een brede waaier uitingen van volksdevotie. Bronzen beeldjes stellen Hercules, Mars, de Lares en een Mercurius met drie phalli voor. In de Tiendenschuur vond men in het begin van de eeuw terra cotta's van Dionysos, Minerva, Diana, Venus, Fortuna, de Matres, een moedergodin. Hercules Magusanus vindt men terug op een bronzen armband. Oosterse mysteriecultussen zijn evenwel slechts schaars vertegenwoordigd. Het is een ware mengeling van Romeinse en inheemse elementen die men ook elders in de civitas aantreft. Iupiter te Liberchies, Flémalle en Ciney; Mercurius en Apollo te Liberchies; Mithras te Theux; Minerva, Iuno en Diana te Flémalle; Hercules in Jeuk; maar ook Vihansa te Sint-Huibrechts-Hern en Virathetis te Strée; tenslotte de onbekende god Iarus te Liberchies. Zoals elders is hier de provinciaal-Romeinse godsdienst een zeer complex gegeven waarin verscheidene aspecten samen aanwezig zijn: de officiële Romeinse goden, de keizerscultus, Keltische en Germaanse goden, Matronen en moedergodinnen, de mysteriecultus en tenslotte vanaf de 4de eeuw het Christendom¹.

Vanuit Atuatuca Tungrorum verspreidde zich bijgevolg een sterk romaniserende invloed. Wellicht was zij niet zo intens als in de stad. Verbindingselementen in de romanisatie vormden in ieder geval het wegennet en de vici. Drijvende krachten waren de Romeinse organisatie w.o. ook het leger, het economisch verkeer met de aanvoer van typische producten en de Romeinse godsdienst. Zij zorgden voor een culturele bevruchting, zelfs kolonisatie, die in alle facetten van het dagelijkse leven waarneembaar was. Het Latijn wordt de officiële voertaal, ook op grafmonumenten van autochtonen en wijmonumenten aan de inheemse goden, dagelijkse gebruiksvoorwerpen ontvangen een typisch Romeins 'design', steden en landbouwbedrijven worden op Romeinse leest geschoeid.

Uit het voorgaande blijkt duidelijk dat het beeld van Atuatuca Tungrorum als onbeduidend provinciestedje ergens in de periferie van het Imperium Romanum dient herzien te worden. Inderdaad, de vondsten ter plaatse wijzen duidelijk op een belangrijke stad die in oppervlakte met Colonia Agrippinensis kon wedijveren. De

1989, 1991, p. 415.

¹Betreffende de Romeinse godsdienst te Tongeren, zie algemeen W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 105 e.v.; uitgebreid tot de civitas en Germania Inferior H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 125 e.v.; B.H. STOLTE, Religiösen Verhältnisse, p. 591 e.v.; T. BECHERT, Romeinen, p. 217 e.v.. Zie ook 3.4.4.

plaatselijke aristocratie had hier haar residenties en speelden een rol van betekenis in het politieke leven. Van hieruit geschiedde mogelijk de recrutering voor de auxilia en zeker de ravitaillering van de Rijnstroepen. De romanisatie tenslotte verspreidde zich vanuit dit stedelijk centrum. In dat licht vervulde Tongeren binnen de civitas en het Romeinse Rijk zeker een belangrijke functie die weliswaar niet mag vergeleken worden met deze van een aantal Rijnsteden zoals Keulen met haar imperiale administratie en haar troepenconcentraties.

1.1.2.5. Aan de vooravond van het late keizerrijk.

Na de dood van keizer Alexander Severus in 235 braken voor het Imperium Romanum onrustige tijden aan. Ook voor onze gewesten wordt de 2de helft van de 3de eeuw een periode van terreur en rampspoed. Van de teloorgang van het centrale Romeinse gezag en de verzwakking van de rijksgrenzen profiteerde de vijand en viel in verschillende golven het rijk binnen. Over de invallers is in feite zeer weinig bekend. De stammen worden Germanen en Franken genoemd. Zij verschijnen voor de eerste maal in de Vita Aureliani¹.

Die eerste Frankische raids maakten aan het Romeinse bevel duidelijk dat de grenzen van het Imperium zeer kwetsbaar waren. Bovendien hadden de invallers meestal niet de bedoeling zich blijvend in onze gewesten te vestigen doch waren enkel op buit uit. Deze raids waren blijkbaar zeer moorddadig. Niet enkel het grafveld te Krefeld-Gellep, maar ook de zuidwestnecropool te Tongeren bevat enkele onregelmatige inhumaties waarbij de doden zonder veel zorg en plichtplegingen in de kuilen werden geworpen. Ook hier troffen de onderzoekers enkele kuilen met paardeskeletten aan².

Op het einde van de 3de eeuw was Gallië een verwoeste provincie met vernielde stedelijke agglomeraties, dorpen en landbouwbedrijven. Ook de civitas Tungrorum ontsnapte niet aan deze gebeurtenissen. Te Riemst, Eben-Emael en Koninksem werden muntschatten in de grond gestopt en verscheidene villa's werden verwoest. Dit is ondermeer waarschijnlijk het geval voor de villa op het Walenveld te Vechmaal. In welke mate de stad Tongeren onder het geweld te lijden had is niet helemaal duidelijk. En hoewel in de stad verspreid brandlagen werden teruggevonden, lijkt het toch

¹Betreffende deze invallen, zie e.g. W.J. DE BOONE, De Franken van hun eerste optreden tot de dood van Childeric, 1954; F. LOT, La fin du Monde Antique et le début du Moyen Age, 1927 (1968); E. ZÖLLNER, Geschichte der Franken bis zur Mitte des 6. Jahrhunderts, 1970; T. BECHERT, Romeinen, p. 211 e.v.; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 85 e.v.; R. NOUWEN, De verloren grens. De Germaanse invallen en de Frankische kolonisatie in onze gewesten, 1988.

²R. PIRLING, Ein Bestattungsplatz gefallener Römer in Krefeld Gellep, in Arch. Korrespondenzblatt, 1, 1971, p. 45 e.v.; T. BECHERT, Romeinen, p. 256, ook 265 n. 83; W. VANVINCKENROYE, De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren, 1984, p. 232-233; IDEM, Tongeren, p. 63; R. NOUWEN, De verloren grens, p. 9.

niet tot een algehele verwoesting van Atuatuca gekomen te zijn¹.

Vanaf de regering van Keizer Diocletianus (284-305) breekt een periode aan van wisselende kansen. Ondanks enkele dynamische keizers wisselt sterke Romeinse invloed af met zwakte en op iedere zwakte reageerden de vrije stammen meestal onmiddellijk met plunderingen en invallen. Keizer Diocletianus zelf voerde een krachtig herstelbeleid gericht op een verbetering van het centrale gezag en de militaire organisatie. Op administratief vlak wordt de civitas Tungrorum overgeheveld naar de provincia Germania Secunda met Keulen als hoofdplaats².

Op militair vlak wordt de vroegere lijnverdediging langs de grens vervangen door een verdediging in de diepte. De vroegere wegposten evenals de steden worden versterkt. Deze politiek wordt door zijn opvolgers, waaronder vooral Constantijn de Grote verder gezet.

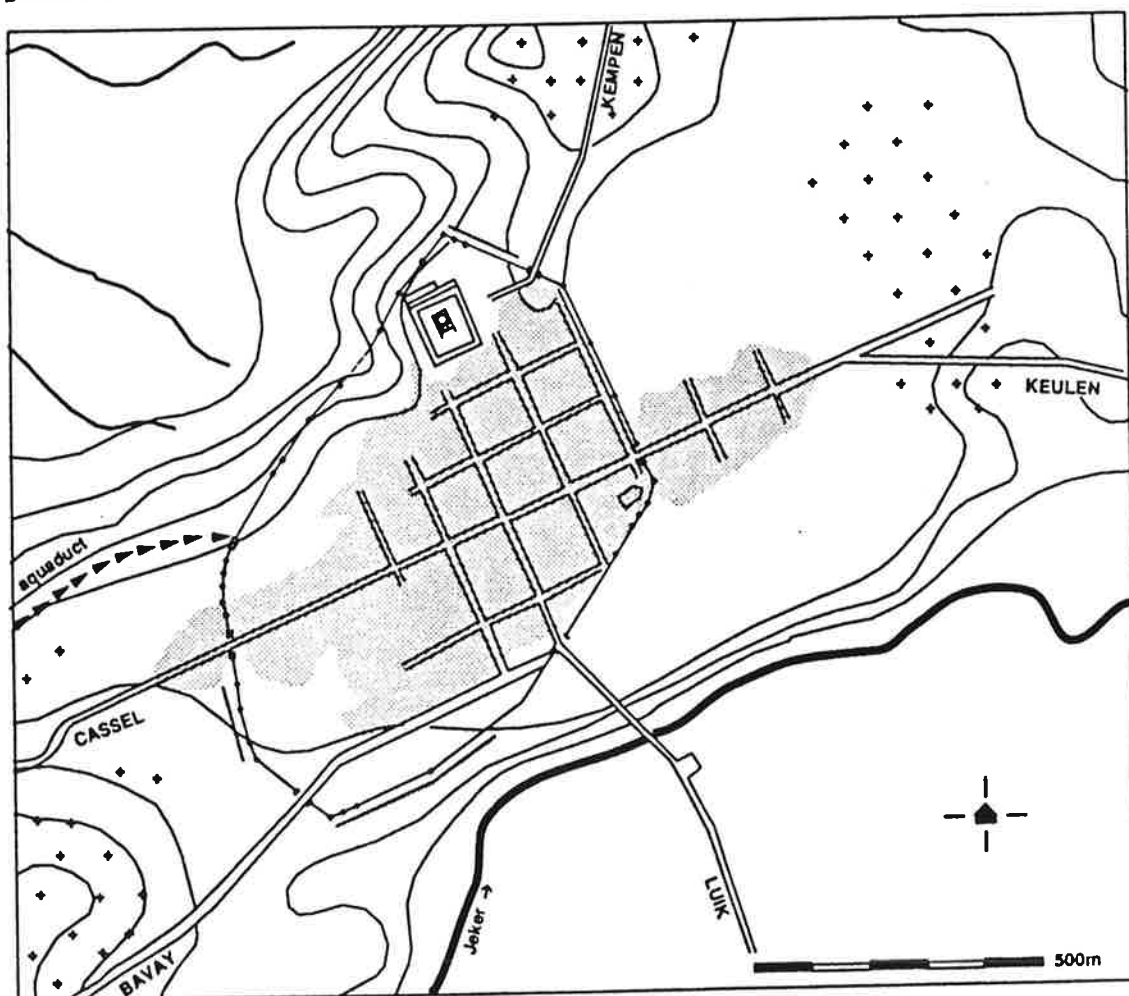

Fig. 5. Atuatuca tijdens het late keizerrijk.

¹W. VANVINCKENROYE, *Tongeren*, p. 63.

²Vgl. M.E. MARIEN, *Belgica antiqua*, p. 345; Zie ook supra p. 83.

Tongeren (Fig. 5) kreeg in deze periode een nieuwe omheiningsmuur van 2680 m, een heel stuk korter als de wallen uit de 2de eeuw. Waar men de oude muur volgde, werd deze aangepast en werden nieuwe torens toegevoegd ten einde het bestaande aantal op te voeren in overeenstemming met het nieuw gebouwde deel van de muur. In de noordsector van de stad trof men evenwijdig met de muur een brede gracht aan¹.

Het is duidelijk dat op dit ogenblik het militair belang prevaleert en Tongeren een belangrijke schakel wordt in de verdediging van het West-Romeinse Rijk. Dit mag tevens blijken uit de aanwezigheid van de Tungrecani die ten tijde van Constantijn, misschien zelfs reeds vroeger, te Tongeren waren gelegerd. Zij vormen in de Vroegconstantijnse tijd samen met de Divitenses als legioenspaar een soort baanpatrouille tussen Tongeren en Keulen op de zgn. Limes Belgicus. Beiden danken hun naam waarschijnlijk aan hun oorspronkelijke standplaatsen. Zij werden uit het bezettingsleger gelicht en door Constantijn in zijn 'Bewegungsheer' ingelijfd. In 312 zette de keizer die troepen in tegen Maxentius tijdens de slag bij de Milviusbrug. Het is weinig waarschijnlijk dat de beide detachementen na deze veldslag naar hun oorspronkelijke kwartieren zijn teruggekeerd².

Vervolgens neemt Tongeren opnieuw zijn rol op als opslagplaats. Ondanks een duidelijke economische recessie kan Tongeren het statuut van een welvarende stad behouden. Volgens Ammianus Marcellinus telde Germania Secunda slechts twee grote en rijke steden, nl. Keulen en Tongeren. Deze welvaart blijkt op de eerste plaats duidelijk uit een significant aantal graven uit de 4de eeuw met betrekkelijk rijke bijgaven. Doch ook de resten van enkele gebouwen wijzen in dezelfde richting. Blijkbaar bleef de stad ook in het politieke leven een betekenisvolle rol spelen zoals blijkt uit de aanwezigheid van Julianus al hier in 358. Tongeren blijft alzo één van de belangrijke steden in onze gewesten tijdens het laat-Romeinse keizerrijk³.

¹J. MERTENS, De laat-Romeinse stadsmuur van Tongeren, in AB, 196, 1977, p. 49-54; IDEM, Recherches récentes sur le limes en Gaule Belgique, in Roman Frontier Studies 1979, XIIth International Congress, 1980, p. 425; IDEM, in Roman Urban Defences in the West, 1985, p. 50-51; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 65-67.

²AMMIANUS MARCELLINUS, XXVI, 6, 12. Vgl. D. HOFFMANN, Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia Dignitatum (ES, 7), 1969, p. 177-179; J. MERTENS, in Roman Frontier Studies 1979, 1980, p. 443; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 73.

³Betreffende Tongeren tijdens het laat-Romeinse keizerrijk, zie W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 63 e.v.

1.2. De etnische samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum.

In het hoofdstuk over het ontstaan van de civitas Tungrorum wezen wij reeds op het feit dat de Germani cisrhenani sterk schatplichtig waren aan de Keltische cultuur. Dit kwam in belangrijke mate tot uiting in de naamgeving van o.a. personen en stammen. Vanaf het einde van de 1ste eeuw lijkt hieraan een element toegevoegd te worden nl. wat gemakshalve kan omschreven worden als de Germaanse taal, verschillend van de Keltische. Men dient er dan wel mee rekening te houden dat het begrip 'Germaanse taal' zoals werd aangetoond, moeilijk definieerbaar is. Na de Romeinse verovering volgt het romanisatieproces dat in de bestudeerde regio ook het Latijn introduceert. De basis van het Romeinse imperialisme lag in de organisatie van de provincies die toeliet in al de geledingen van de maatschappij in te grijpen met een diepgaande culturele invloed tot gevolg¹. En men mag er van overtuigd zijn dat, op het ogenblik dat het culturele imperialisme onvoldoende blijkt te zijn, de Romeinse kolonisator niet voor het gebruik van brute macht terugdeinsde². Dit citaat stelt klaar en duidelijk de intenties van de Romeinse kolonisatie³.

Het is in die historische context dat de vraag naar de etnische samenstelling van de bevolking hier gesteld wordt. De besluitvorming op basis van de epigrafische bronnen kent evenwel beperkingen. Hieronder valt vooral het feit dat men via de opschriften slechts een beeld krijgt van die sociale klasse die in het politieke en sociale leven een leidende rol speelde⁴. Het onderzoek naar die etnische samenstelling van de bevolking van de civitas Tungrorum is echter in het licht van deze studie belangrijk wegens de volgende redenen.

1. Het laat toe het proces van de romanisatie in de civitas Tungrorum in zekere mate te tekenen. Hierdoor wordt tevens het beeld, dat verkregen werd door het historisch en het archeologisch onderzoek, eventueel gecorrigeerd. Men kan inderdaad aannemen dat binnen bepaalde bevolkingsgroepen er een geestelijke weerstand heeft bestaan tegen de toenemende romanisatie. Vaak verwijst men naar de inheemse naamgeving, een inheemse herkomst-

¹Zie dienaangaande e.g. H. DEVIJVER, L'Egypte et l'histoire de l'armée romaine, in Egitto e storia antica dall'Ellenismo all'età araba. Bilancio di un confronto, 1989, p. 37-54.

²Vgl. met ILS, 9200: "C. Velius Rufus, dux exercitus Africi et Mauretanici ad nationes quae sunt in Mauretania comprimendas".

³Vgl. M. BENABOU, La résistance africaine à la romanisation, 1975, p. 110; H. DEVIJVER, in Egitto e storia antica dall'Ellenismo all'età araba, p. 49; D.B. SADDINGTON, The Parameters of Romanisation, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 413-414.

⁴A. MÓCSY, Gesellschaft, p. 199 e.v.; D.B. SADDINGTON, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 415.

opgave, wijdingen aan lokale goden als uitingen van dit verzet¹. Het feit evenwel dat de Latijnse inscripties zelf hiervan getuigen, betekent anderzijds reeds dat deze geestelijke weerstand de facto geneutraliseerd werd binnen de bevolkingsgroep die in deze bronnen naar voor treedt.

2. Het onderzoek zal in een latere fase meer klaarheid scheppen in de evaluatie van de rekrutering en de samenstelling van de *auxiliae Tungrorum*.

Het onderzoek gebeurt op basis van de naamgeving. Hierbij zullen wij ons niet toeleggen op het linguïstisch-historisch onderzoek zoals dit reeds op een voortreffelijke wijze gevoerd werd door o.a. L. Weisgerber of G. Neumann, maar wel trachten uit de resultaten van dit onderzoek meer concreet de grote lijnen van de etnische samenstelling en het proces van de romanisatie te deduceren².

De beoordeling van het romanisatieproces via de inscripties blijft in ieder geval een hachelijke onderneming omdat de opschriften zelf één van de opvallendste tekens zijn van de romanisatie. Dat bevolkingsdeel dat zich kenbaar maakt via Latijnse opschriften is doordrongen van het Romeinse cultuurgoed, zelfs al draagt de betrokkene een Germaanse of Keltische naam of draagt hij het monument op aan een inheemse godheid. De inscripties brengen bijgevolg eerder een proces aan het licht en minder de weerstand die tegen dit proces zou bestaan³.

1.2.1. Analyse van het namenbestand.

Het materiaal waarover wij beschikken, bestaat uit de namen van die personen die binnen de grenzen van de *civitas Tungrorum* geattesteerd werden, evenals van diegenen buiten de *civitas* die zich door een herkomstopgave duidelijk als *Tungri* profileren. In

¹Hierover H. VAN DE WEERD, Les Tungri, p. 59 & 61 e.v., bijzonder p. 64-65, n. 4; P. LAMBRECHTS, De geestelijke weerstand van de westelijke provincies tegen Rome, 1966; G. SANDERS, La résistance spirituelle de nos provinces à la romanisation, in Helinium, 6, 1966, p. 139-145; J. MERTENS, in EC, 53, 1985, p. 29; A. EPPINK (red.), Cultuurcontact en cultuurconflict. Acculturatie in het Romeinse Rijk tot en met de komst van de Islam, 1988.

²L. WEISGERBER, Zum Namengut der Germani Cisrhenani in Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere das alte Erzbistum Köln, 155/156, 1945, p. 35-61 (= Rhenania, p. 275-296); G. NEUMANN, Sprachverhältnisse, p. 1061-1088; IDEM, Germanis cisrhenani - die Aussage der Namen, in Germanenprobleme, p. 107-129. Voor bibliografische verantwoording van de linguïstische duiding van de verschillende namen verwijzen wij telkens naar de bronnencommentaar waarvan de referentie na de naam wordt weergegeven.

³Vgl. met de probleemstelling door A. MÓCSY, Das Inschriftenmaterial einer Provinz als Widerspiegelung der Romanisation, in Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967, 1971, p. 397-406; H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 111-112; bijzonder ook H.A. SUTHERLAND, Het vraagstuk van etnische categorieën, in Cultuurcontact en cultuurconflict, 1988, p. 26-31.

totaal gaat het om 87 mannen en 16 vrouwen, in totaal 103 personen. In de bronnencommentaar werd er herhaaldelijk op gewezen dat achter sommige namen van een Romeins-mediterrane herkomst mogelijk een inheemse naam schuilgaat. In de analyse van het namenbestand zullen wij met dit aspect rekening dienen te houden omdat anders het speculatieve facet op die wijze te groot wordt. Tenslotte dient opgemerkt te worden dat de tijdsspanne waarin het materiaal zich situeert, zich tot het Principaat beperkt.

Wanneer wij het materiaal in detail overschouwen, dan zien wij dat de namen van Romeins-mediterrane herkomst een uiterst belangrijk aandeel in de totaliteit vertegenwoordigen (Fig. 6).

1. Acceptus	2.1.9.1.	35. C. Priscinus	2.1.31.2.
2. Albinus	2.1.7.1.	Probus	
3. Antiquus	2.1.1.4.	36. Priscus	2.1.31.2.
4. Antonius	2.1.7.2.	37. Probinus	2.1.14.1.
5. Appius	2.1.14.2.	38. M. Probius	2.1.30.1.
6. Aprionius Iunius	2.1.1.1.	Burrus	
7. Audax	2.1.2.1.	39. Probus	2.1.4.1.
8. Aurunculus	2.1.1.16.	40. Prudens	2.1.9.3.
Perturius		41. Quintus (2x)	2.1.2.1.
9. Axius Verus	2.1.14.1.	43. Quintus Vetius	2.1.14.1.
10. Campanus	1.3.9.	44. Respectus	2.1.22.2.
11. Candid---	2.1.7.1.	45. Sabinus	2.1.9.4.
12. Candidi---	2.1.17.1.	46. Secundus	2.1.31.1.
13. Car--- (?)	2.1.4.4.	47. Securinius	2.1.9.5.
14. Cassius	2.1.9.2.	Amnius	
Pompeianus		48. Silvinus	2.1.1.5.
15. Q. Cadius Libo	2.1.5.1.	49. Similis	2.1.6.1.
Nepos		50. Super	2.1.14.5.
16. T. Claudius Al--	2.8.2.1.	51. Tacitus	2.6.4.1.
17. Clementinus	2.1.3.1.	52. Titus	2.1.9.2.
Felix		53. Titus	2.10.2.1.
18. Confinis	2.1.6.1.	54. M. Ulpus Felix	2.14.1.3.
19. --ellius Sabinus	2.1.1.3.	55. Ursus	2.1.9.6.
20. T. Flavius	2.1.12.1.	56. Valentinus	2.1.1.2.
Hospitalis		57. Verecundus	2.1.4.1.
21. Florentinus	2.1.4.2.	58. Victor	2.1.9.1.
22. C. Gracileius	2.1.2.1.	59. Victor	2.1.9.3.
Similis		60. Victorius	2.1.9.1.
23. Hostilius	2.6.4.1.	Victorinus	
24. Ianuarius	2.1.8.1.	61. Vitorius	2.1.20.1.
25. Ingenus	2.1.13.1.	Florentinus	
26. Iustus	2.14.1.3.	62. L. Acilia Compsa	2.1.18.1.
27. Iuvenalis	1.3.9.	63. Albina	2.1.1.14.
28. Leo	2.1.1.14.	64. Albina	2.1.7.1.
29. Marcus	2.1.14.4.	65. Lupula	2.1.7.2.
30. C. Maternius	2.1.4.3.	66. Securinia Ammia	2.1.9.5.
Primus		67. Superina	2.1.15.1.
31. Nepos	2.1.1.5.		
32. Ninnius	2.1.11.1.		
33. Politicus	2.1.1.13.		
34. Primus	2.1.14.4.		

61 Mannen en 6 vrouwen, in totaal dus 67 personen dragen een naam van Romeins-mediterrane herkomst. Het betreft hier dus ruim meer dan 50 % van de personen die in rekening werden genomen. Achter sommige namen kan mogelijk een Keltische of Germaanse naam schuilgaan zoals bv. Audax, Quintus, Verecundus, Albina, enz. De argumentatie hiervoor vindt men telkens in onze commentaar bij de betrokken opschriften. Andere namen van Romeins-mediterrane herkomst waren vrij populair en komen frequent voor bij verscheidene inheemse volkeren zoals Maternius bij de Ubii, Acceptus bij de Treveri of Victor bij de Ubii en de Treveri. Het is bijgevolg duidelijk dat achter een significant deel van de namen een persoon van plaatselijke origine schuilgaat zonder dat evenwel telkens hun identiteit kan onthuld worden.

Tegenover dit bestand staan de volgende inheemse groepen:

- De personen van wie de naam van een min of meer duidelijke Keltische origine is.

1. Ategniomarus	2.1.22.2.	6. Veransatus	2.4.4.1.
2. Drauso	2.1.11.1.	7. Vervecco(?)	2.1.14.6.
3. Ruso	2.1.9.3.	8. Vitorius	
4. Sulpicius		Caupius	2.1.20.1.
Massa	2.10.3.1.	9. Madicua	2.1.9.5.
5. Tausius	1.6.	10. Matta	2.1.9.2.

- De personen van wie de naam van een min of meer duidelijke Germaanse oorsprong is.

1. Freio	2.1.14.2.	6. Gamaleda	2.1.3.1.
2. Freioverus	2.4.1.1.	7. Leubasna	2.1.4.2.
3. Friatto	2.1.14.2.	8. Lubainis	2.1.9.3.
4. Vasaeni	2.1.17.1.	9. Vaduna	2.1.4.4.
5. Ammaca	2.1.31.1.		

Te noteren hier is zeker het feit dat de vrouwennamen in de meerderheid zijn met 5 tegenover 4 mannennamen. Mogelijk kan dit verklaard worden door gemengde huwelijken tussen militairen van Romeins-mediterrane oorsprong met inheemse vrouwen.

- De personen met een inheemse naam zonder dat gespecificeerd kan worden of deze van Germaanse of Keltische origine is.

1. Durio	2.1.8.1.	6. Tagausus	2.1.19.1.
2. Gangusso	2.1.1.5.	7. Tanehus	2.1.13.1.
3. Haldacco	2.1.9.3.	8. Amma	2.1.9.1.
4. Neutto	2.1.19.1.	9. Ulpia Vanaenia	2.1.9.5.
5. Suppo	2.1.15.1.	10. Velmada	2.1.1.5.

- De personen van wie de naam vermoedelijk van inheemse origine is.

1. Chartius	2.6.6.1.	4. Sollavius Victor	2.1.22.1.
2. Padagunus	2.6.6.1.	5. Velugnius	
3. Sacerius		Ingenuus	2.1.22.1.
Ammausus	2.1.20.1.		

- De personen met een Illyrische naam.

1. Carvus

2.3.3.1.

2. Oclatius (?)

2.3.3.1.

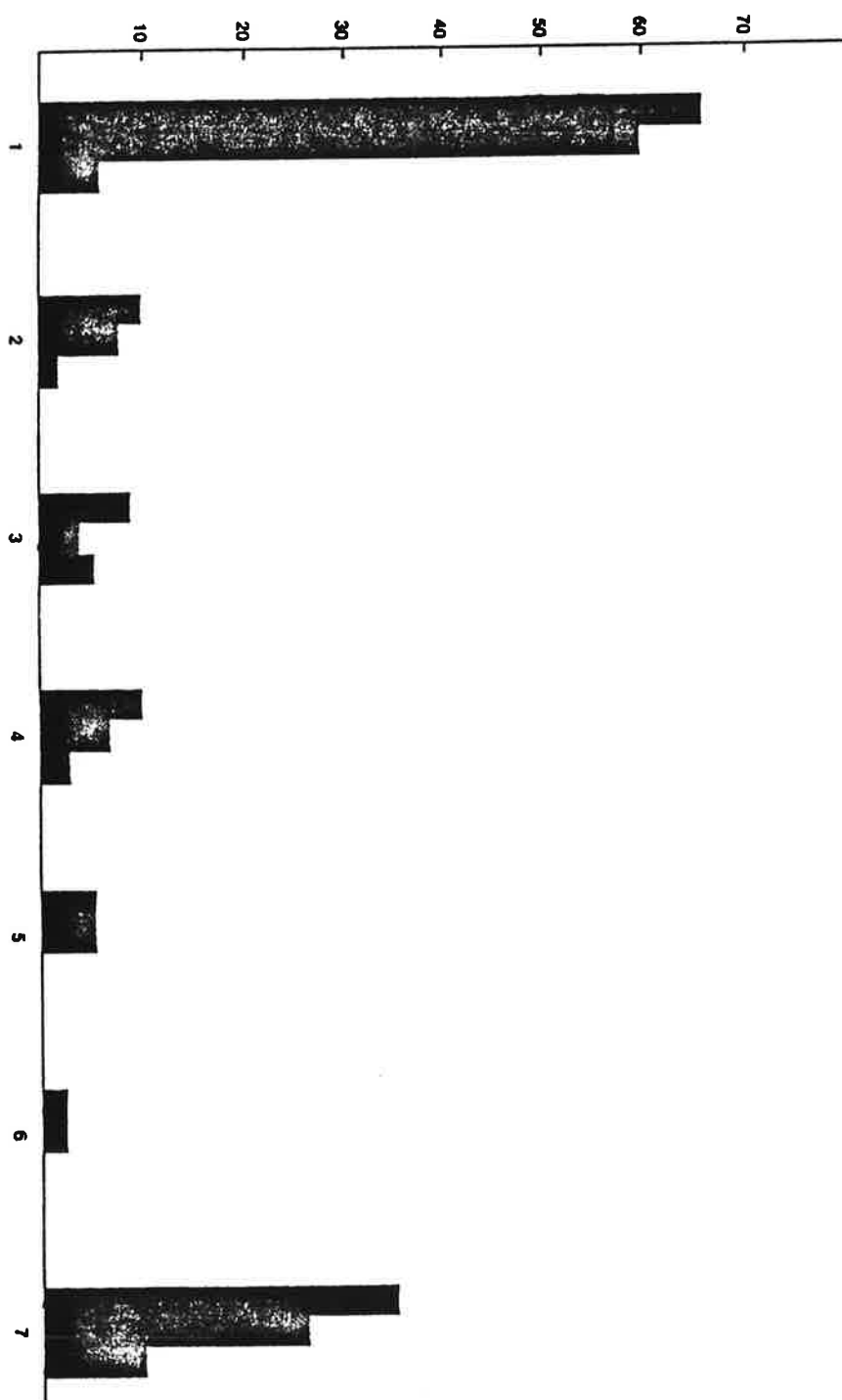

Fig. 6. Grafische weergave van het namenbestand van de civitas Tungrorum. 1. Romeins-mediterraan; 2. Keltisch; 3. Germaans; 4. Inheems doch niet gespecificeerd; 5. vermoedelijk inheems; 6. Illyrisch; 7. totaal van de niet-Romeinse namen. (kolom 1. totaal; kolom 2. mannen; kolom 3. vrouwen).

In totaal dragen 36 personen van wie 26 mannen en 10 vrouwen een naam van 'inheemse' oorsprong.

Opvallend zijn in ieder geval reeds de volgende gegevens. Op de eerste plaats vertegenwoordigen de namen van een Romeins-mediterrane origine een ruime meerderheid ten opzichte van de inheemse namen. Dit illustreert dat het oprichten van een monument met inscriptie een uiting is van de Romeinse cultuur. Op de tweede plaats zijn de mannen veel ruimer vertegenwoordigd dan de vrouwen, hetgeen niet mag verwonderen in deze toch wel typische mannenmaatschappij. Wel valt hierbij op dat de vrouwennamen van een inheemse origine niet enkel procentueel, maar zelfs ook in absolute cijfers sterker vertegenwoordigd zijn als deze van een Romeins-mediterrane herkomst. Het fenomeen van gemengde huwelijken is hieraan waarschijnlijk niet vreemd. Tenslotte is het duidelijk dat uit deze ordening van het materiaal de etnische samenstelling van de bevolking niet correct kan gededuceerd worden. Achter talrijke namen van Romeins-mediterrane origine gaan personen van een inheemse herkomst schuil. Dat blijkt ook wanneer de personen die expliciet als Tungri geattesteerd werden, samen gebracht worden. Hierbij worden ook de vaders (sic zonen) die in hetzelfde opschrift vermeld werden, opgenomen.

1. Campanus	1.3.9.	9. Oclatius	2.3.3.1.
2. Carvus	2.3.3.1.	10. Padagunus	2.6.6.1.
3. Chartius	2.6.6.1.	11. Sulpicius Massa	2.10.3.1.
4. T. Claudius	2.8.2.1.	12. Tacitus	2.6.4.1.
5. Freioverus	2.4.1.1.	13. Tausius	1.6.
6. Hostilius	2.6.4.1.	14. Titus	2.1.10.1.
7. Iustus	2.14.1.3.	15. M. Ulpus Felix	2.14.1.3.
8. Iuvenalis	2.3.9.	16. Veransatus	2.4.4.1.

Wanneer wijde namen in deze lijst ontleden, bekomen wij het volgende resultaat: 8 namen van Romeins-mediterrane origine, 8 namen van een inheemse origine met inbegrip van 2 Illyrische en 2 onbepaalde namen. Hoewel 16 personen geen representatief geheel kunnen genoemd worden, blijkt toch dat de verhouding welke boven tot uiting kwam dient gecorrigeerd te worden. Deze lijst toont inderdaad dat 50 % van de betrokkenen een Romeinse naam aannam. Dit gegeven kan mogelijk verder ondersteund worden wanneer wij de familiale relaties aan een onderzoek onderwerpen.

Van de 103 personen dragen 9 personen de tria nomina. Allen hebben een volledig Romeinse naam. Slechts 2 van deze individuen identificeerden zichzelf als Tunger. 17 Personen identificeren zich door twee namen. 6 Van hen zijn, op grond van de naam, van inheemse origine. Liefst 77 personen dragen slechts één naam. 28 Namen zijn van inheemse origine. Interessant is ook het feit dat van de 16 personen die expliciet als Tunger kunnen geïdentificeerd worden, er 13 slechts één naam dragen (Fig. 7)¹.

¹Vgl. met E.M. WIGHTMAN, *Gallia*, p. 168 e.v.. Uit de grafieken van E.M. WIGHTMAN blijkt dat de nomenclatuur van de Remi, Mediomatrici en Leuci een gelijkaardige structuur vertoont als deze van de Tungri. Betreffende de relatie tussen Romeins burgerrecht en nomenclatuur, zie bijzonder G. ALFÖLDY,

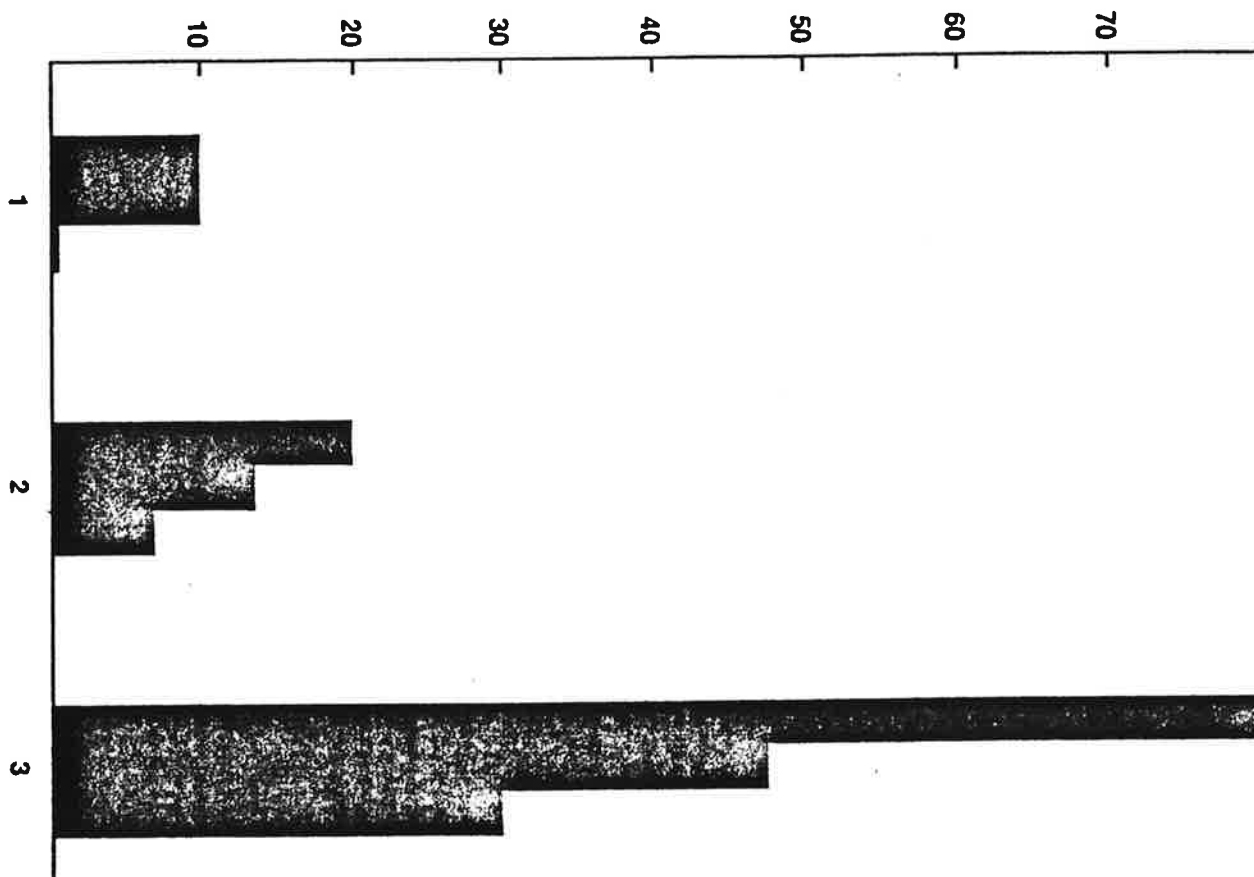

Fig. 7. Analyse van de namen op basis van het gebruik van de tria nomina: 1. tria nomina; 2. nomen gentilicium en cognomen; 3. enkel cognomen.

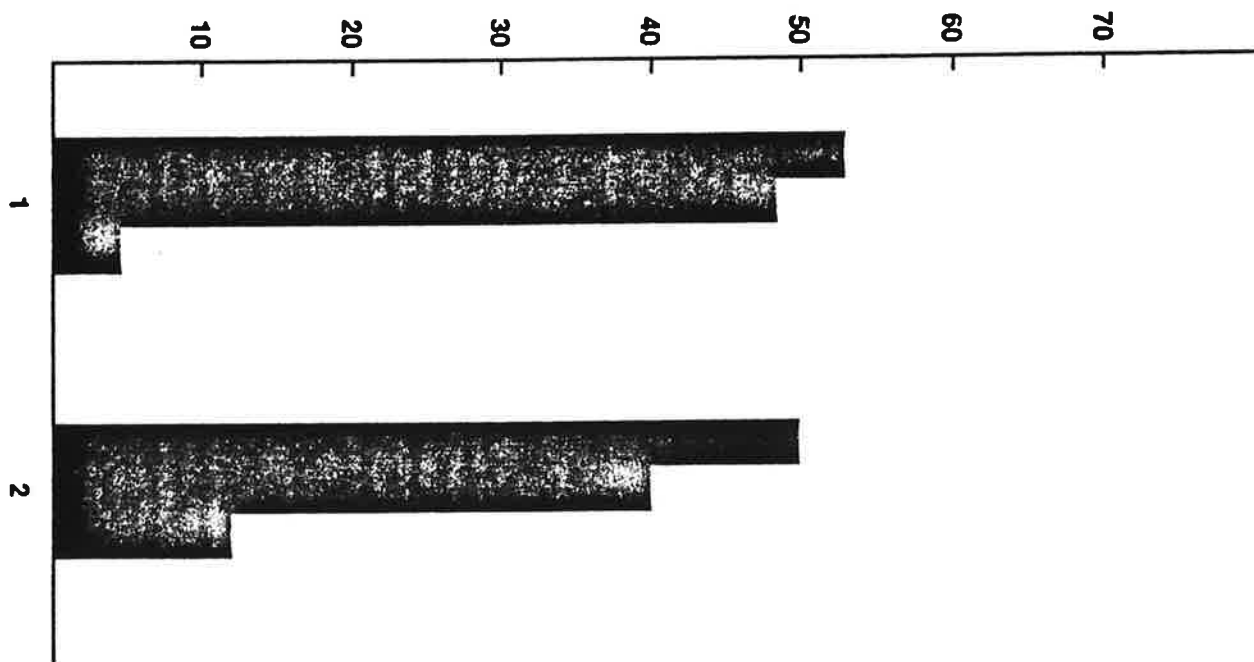

Fig. 8. Analyse van de etnische herkomst op basis van de namen en de familiale relaties: 1. Romeins-mediterraan; 2. inheems.

Notes sur la relation entre le droit de cité et la nomenclature dans l'empire romain, in Latomus, 25, 1966, p. 37-57.

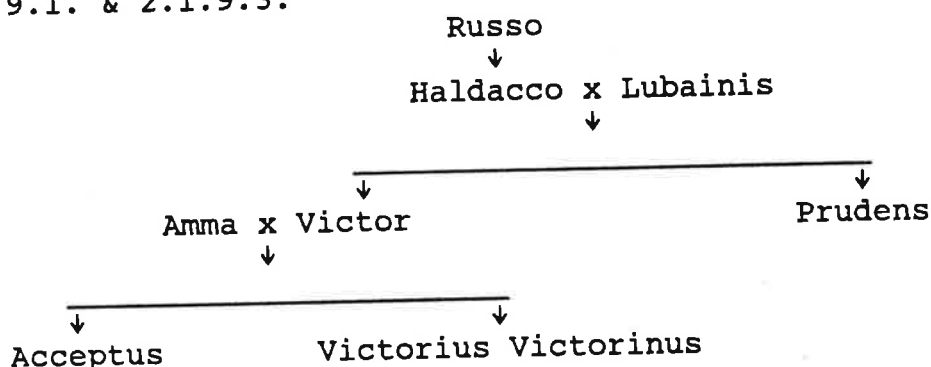
1.2.2. Analyse van de familiale relaties.

Zoals reeds gesteld werd, gaan achter een significant deel van de namen van Romeins-mediterrane origine, personen van inheemse herkomst schuil. Zij kunnen evenwel op basis van die naam niet als dusdanig geïdentificeerd worden. Het is om die reden bijgevolg zinvol de familiale relaties aan een nauwkeurige analyse te onderwerpen. Men kan hierbij van de werkhypothese vertrekken dat inheemse ouders zowel inheemse als Romeinse namen aan hun kinderen geven. Romeinse gezinnen zullen evenwel zelden of nooit typische inheemse namen aan hun nakomelingen schenken.

De volgende families of familiale relaties kunnen in de civitas Tungrorum genoteerd worden.

X huwelijksrelatie; → ↓ bloedverwantschap.

1. 2.1.9.1. & 2.1.9.3.

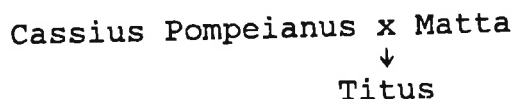

In onze commentaar bij 2.1.9.3. wezen wij er reeds op dat wij bij de samenstelling van deze stamboom uitgaan samen met ILB van de hypothetische veronderstelling dat het bij Victor uit de twee opschriften telkens om dezelfde persoon gaat¹.

2. 2.1.1.5.

3. 2.1.1.14. Politicus x Albina
4. 2.1.4.1. Verecundus → Probus
5. 2.1.4.2. Florentinus → Leubasna
6. 2.1.4.4. Car--- → Vaduna
7. 2.1.7.2. Antonius x Lupula
8. 2.1.8.1. Durio → Ianuarius
9. 2.1.9.2.

¹Zie ILB, p. 64.

10. 2.1.9.2.

Securinius Ammius x Ulpia Vanaenia

↓

Securinia Ammia

11.	2.1.11.1.	Drauso → Ninnius
12.	2.1.13.1.	Tanehus → Ingenus
13.	2.1.14.1.	Verus → Probinus
14.	2.1.14.4.	Marcus → Primus
15.	2.1.15.1.	Suppo → Superina
16.	2.1.19.1.	Tagausus → Neutto
17.	2.1.20.1.	Vitorius Caupius → Vitorius Florentinus
18.	2.1.22.2.	Respectus → Ategniomarus
19.	2.1.31.1.	Secundus → Gamaleda
20.	2.1.31.2.	Priscus → C. Priscinius Probus

In totaal kunnen 20 familiale relaties aangetoond worden die betrekking hebben op 50 personen, 38 mannen en 12 vrouwen. Binnen deze ordening kan men met grote waarschijnlijkheid op basis van de familiale achtergrond aan de 14 personen, 12 mannen en 2 vrouwen met een Romeins-mediterrane naam, een inheemse of gemengde origine toekennen. Dit wil zeggen dat de vader, de moeder of een kind drager zijn van een inheemse naam.

1. Acceptus	2.1.9.1.	8. Respectus	2.1.22.2.
2. Car--- (?)	2.1.4.4.	9. Secundus	2.1.31.1.
3. Florentinus	2.1.4.2.	10. Securinia Ammia	2.1.9.5.
4. Ianuarius	2.1.8.1.	11. Superina	2.1.15.1.
5. Ingenus	2.1.13.1.	12. Titus	2.1.9.2.
6. Ninnius	2.1.11.1.	13. Victor	2.1.9.1.
7. Prudens	2.1.9.3.	14. Vitorius	
		Victorinus	2.1.9.1.

Een tweede vaststelling is dat uit het bestand blijkt dat gemengde huwelijken zeker voorkwamen. Op basis van de naamgeving kan men hierover evenwel geen sluitende uitspraak doen. De huwelijken waarbij één van de twee partners een inheemse naam heeft, kunnen wel een indicatie vormen.

1.2.3. Conclusies.

Gezien de geringe omvang van het materiaal en vooral de problematiek die hoger werd geschetst¹, is het weinig zinvol om bij de formulering van de conclusies de opsplitsing Germaans-Keltisch te behouden. Wij zullen enkel nog spreken over namen van inheemse en Romeins-mediterrane herkomst. Met alle gevaren die inherent zijn aan de problematiek stellen wij de volgende feiten vast.

1. Er bestaat bij de namen een groot overwicht van de Romeins-mediterrane groep ten overstaan van de inheemse groep. Opmerkelijk hierbij is dat binnen de inheemse groep de vrouwennamen talrijker zijn vertegenwoordigd dan de mannennamen. Van de

¹Zie onder 1.1.1.1.

personen die een inheemse naam dragen mag men met grote waarschijnlijkheid veronderstellen dat zij van plaatselijke origine zijn. Bovendien draagt een significant deel van de personen van inheemse herkomst een Romeins-mediterrane naam. Hier achter kan in een aantal gevallen mogelijk een inheemse naam schuilgaan. Het fenomeen wordt bevestigd door die opschriften waarin de personen zich als Tungri aanbieden.

2. Bij de analyse van de namen stelt men bovendien vast dat slechts 26 personen meer dan één naam dragen. Van slechts 8 personen, d.w.z. 31 %, van deze groep kan met waarschijnlijkheid de inheemse origine geïdentificeerd worden. De grote meerderheid, nl. 77 personen manifesteert zich door slechts één naam. Maar het aandeel van de niet-Romeinse namen bedraagt hier 30 eenheden of 39 %.
3. Wanneer men de familiale achtergrond in aanmerking neemt, stelt men vast dat verschillende dragers van een Romeins-mediterrane naam van een inheemse of minstens een gemengde origine zijn. Hierdoor komt men op 40 mannen en 12 vrouwen van wie men redelijkerwijze kan vermoeden dat zij van inheemse herkomst zijn (Fig. 8).
4. Hoewel men in feite niets kan zeggen over de etnische samenstelling van de bevolking, is het in ieder geval duidelijk dat zeker de maatschappelijke bovenlaag, die het zich kon veroorloven stenen monumenten op te richten, zeer sterk geromaniseerd was. Met deze factor dient men in ieder geval rekening te houden bij de studie van de romanisatiemechanismen voor de auxilia.

1.3. De militaire betekenis van Atuatuca en de civitas Tungrorum.

Hoewel het schema dat E. Ritterling in het begin van deze eeuw schetste van het Romeinse militaire apparaat in Gallië ten tijde van Augustus gedurende decennia toonaangevend was, dient men op dit ogenblik te erkennen dat grote delen hiervan verouderd zijn. Men mag zelfs stellen dat men in feite nog geen echt gefundeerd inzicht heeft in de bezetting van Gallië in de Augusteïsche tijd¹.

Voor de periode voor 16 v.Chr. is de toestand problematisch. Kampen en wegen uit de tijd van Caesar zijn, evenmin als de toestand dadelijk erna, voldoende door archeologische vondsten gedocumenteerd². Dit geldt in feite ook voor de civitas Tungrorum waar men over weinig of geen aanwijzingen beschikt betreffende de militaire infrastructuur in de Augusteïsche tijd en in de loop van het Principaat³.

Niettemin heeft deze civitas in eerste instantie zeker een strategisch belang gehad. Later heeft de civitas verscheidene alae en cohortes geleverd en treft men haar militairen ook in andere eenheden aan. En hoewel het bronnenmateriaal uiterst schaars is, mag men toch op grond van deze eenheden aannemen dat de civitas over een administratieve structuur moet beschikt hebben om deze rekruteringen te begeleiden en vlot te laten verlopen.

Om inzicht te verkrijgen in deze problematiek zal men veelal via omwegen en met indirecte getuigenissen moeten werken. Hiervoor dient men terug te gaan tot de regering van Augustus. Hij was de inspirator van de Germaniëpolitiek die een definitieve aanvang nam in 12 v.Chr. met de start van de campagnes van Drusus. Hiervoor was de uitbouw van een goed georganiseerde militaire structuur noodzakelijk. De wezenlijke elementen hiervan zijn het wegennet, de stationes, mansiones en mutationes die later tot vici zullen uitgroeien en de militaire kampen⁴.

Vervolgens dient de vraag gesteld te worden in welke mate deze

¹Zie E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 159-188; M. REDDE, Les ouvrages militaires romains en Gaule sous le Haut-Empire. Vers un bilan des recherches récentes, in JahrbRGZM, 34, 2, 1987, p. 343 e.v.; IDEM, Die militarische Besetzung Galliens unter Augustus. Überlegungen zu den römischen Befestigungen des französischen Territoriums, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 41 & 47-48. Vgl. M.E. WIGHTMAN, La Gaule chevelue entre César et Auguste, in Actes du 9e congrès d'études sur les frontières romaines 1972, 1974, p. 474 e.v.; IDEM, Military Arrangements, p. 105 e.v.

²Zie H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 15; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 11.

³Vgl. H. THOEN, Römische Militäranlagen im westbelgischen Raum. Ein status quaestionis, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 50.

⁴Vgl. met E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 49.

militaire infrastructuur in Gallië blijft bestaan nadat men definitief afstand had gedaan van verdere veroveringen en hoe de militaire betekenis van de civitas Tungrorum tijdens het Principaat moet gezien worden.

1.3.1. De regering van Augustus.

We vermeldden reeds dat één van de belangrijke opdrachten die Augustus zich stelde tijdens zijn verblijf in Gallië in 16-13 v.Chr. in de uitwerking van een Germaniëpolitiek op lange termijn lag. Deze was duidelijk offensief en was erop gericht de rijksgrens van de Rijn naar de Elbe te verplaatsen. Uiteindelijk slaagden de Romeinen er niet in deze doelstelling te realiseren. Het Romeinse opperbevel diende zich in de loop van de 1ste helft van de 1ste eeuw bijgevolg te richten op de consolidatie van de verworven posities langs de Rijn en de uitbouw van de grensverdediging. Dit had uiteraard zijn weerslag op de ontwikkeling van de militaire structuren in de Rijnstreek en ook de civitas Tungrorum¹.

In een eerste fase, vóór 13 v.Chr., mag men op basis van de resultaten van het archeologisch onderzoek een mogelijke stationering van troepen aannemen in Liberchies, Tongeren, Neuss, Titelberg (Fig. 9)².

De Rijnlinie tussen Mainz en Nijmegen telde ten tijde van Augustus vanaf 12 v.Chr. de grootste troepenconcentratie die er ooit in een Romeins grensgebied is geweest. Na de nederlaag van Varus sloten 8 legioenen de Rijn grens af. Vier hiervan waren gelegerd in Germania Inferior. Hiertoe moet men bovendien ten tijde van Tiberius nog ca. 8 alae en 30 cohortes rekenen, hetgeen de Romeinse getalsterkte op ca. 38.000 man bracht. Na de Batavenopstand bleef het aantal legioenen op 4. Hieraan dienden minstens 6 alae en 21 of 22 cohortes toegevoegd te worden. Onder Domitianus werden naar aanleiding van de oorlog aan de Donaugrens het aantal legioenen in Germania Inferior tot 3 terug gebracht. Onder Traianus werden zij, gezien de rust, gereduceerd tot 2. Zij werden in Bonn en Xanten-Birten gelegerd. Hieraan dient men vanaf Hadrianus nog 6 alae en 13 cohortes toe te voegen. Dit brengt de totale sterkte van het leger in Germania Inferior op ca. 21.000 man. Tenslotte dient hieraan nog de Classis Germanica toegevoegd te worden³.

¹De traditionele visie betreffende de weerslag van de nederlaag van Varus in het Teutoburgerwoud op de Germanië-politiek staat op dit ogenblik ter discussie en wordt niet langer algemeen aanvaard. Zie hierover ook p. 76 e.v.

²Zie E.M. WIGHTMAN, in Helinium, 17, 1977, p. 124 e.v.; M. GECHTER, in BJ, 179, 1979, p. 115-117. Evenwel H. SCHÖNBERGER, in JRS, 59, 1969, p. 147 betreffende Liberchies. Deze these veronderstelt de eerste aanwezigheid van Romeinen te Tongeren vóór 12 v.Chr. Zie hierover p. 85 e.v.

³Zie hierover e.g. E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 161 e.v.; E. STEIN, Beamten, p. 87 e.v.; H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 35 e.v.; E.M. WIGHTMAN, Military Arrangements, p. 108; T. BECHERT, Romeinen, p.

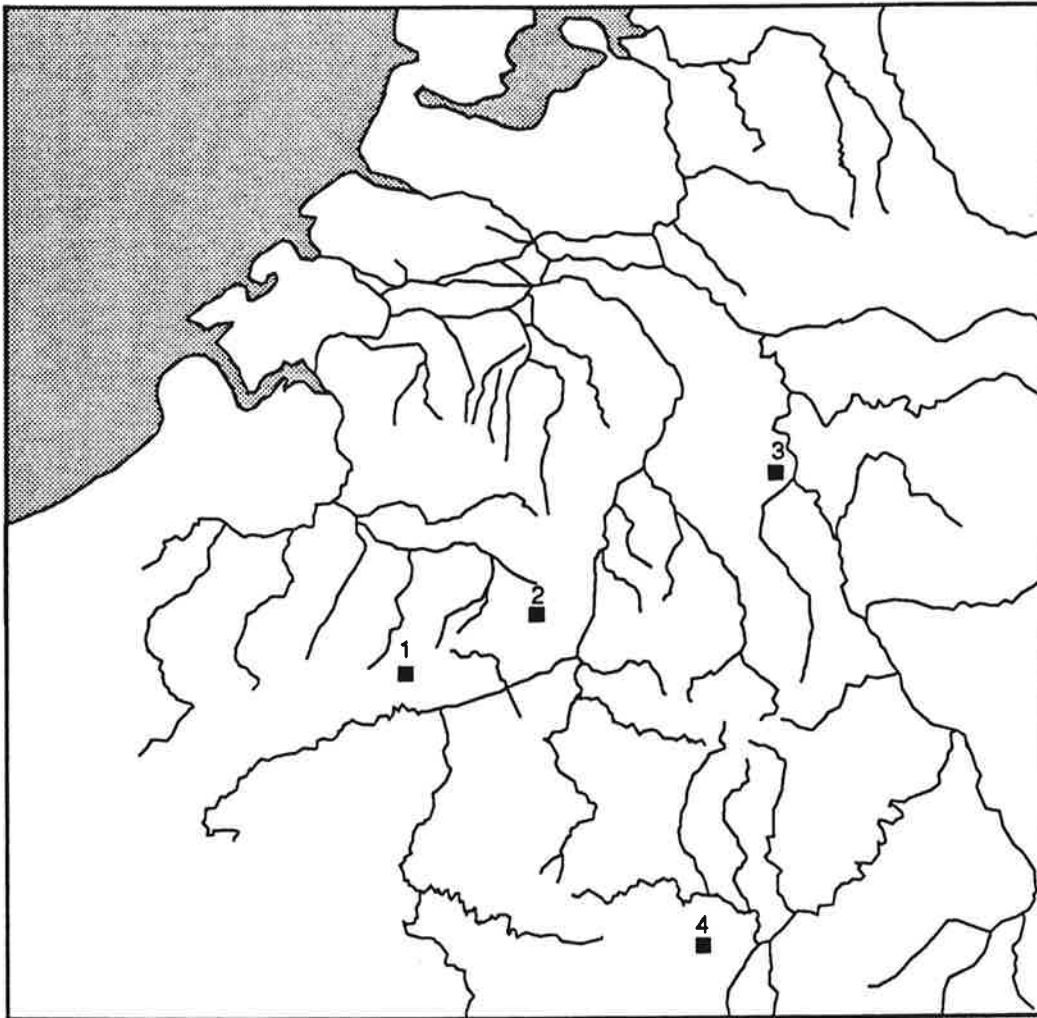

Fig. 9. Militaire kampen vóór de campagnes van Drusus.
1. Liberchies; 2. Tongeren; 3. Neuss; 4. Titelberg.

Deze concentratie van troepen aan de Rijn leidde tot de uitbouw van een enorme militaire infrastructuur langs de limes die gedurende eeuwen de garantie was voor de Pax Romana in dit deel van het Imperium¹.

66 e.v.; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 54 e.v.. Betreffende de uitbouw van de Rijnlimes in functie van de Germanië-politiek, zie C.M. WELLS, German Policy, p. 93 e.v..

¹Vgl. N. HANEL, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 25. De uitbouw van deze militaire structuur ving aan met de voorbereiding van de campagnes van Drusus. Zie FLORUS, II, 30, 26: in tutelam provinciae praesidia atque custodias ubique disposuit per Mosam flumen, per Albim, per Visurgim. In Rheni quidem ripa quinquaginta amplius castella direxit. Bormam et Caesoriacum pontibus iunxit, classibusque firmavit. Vgl. H. VON PETRIKOVITS, Römische Rheinland, p. 16 e.v., vooral ook p. 33-35; C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 16 e.v.; H. NESSELHAUF, in JahrbRGZM, 7, 1960, p. 152 e.v. met kritische commentaar op Florus; M. GECHTER, in BJ, 179, 1979, p. 113 e.v..

Een eerste element in deze infrastructuur was het wegennet dat op de eerste plaats, en in de vroegste fase bijna uitsluitend, ten dienste stond van snelle troepenverplaatsingen en de ravitaillering van het leger. Het weerspiegelt hierdoor trouwens duidelijk de militaire doelstellingen van de Romeinen.

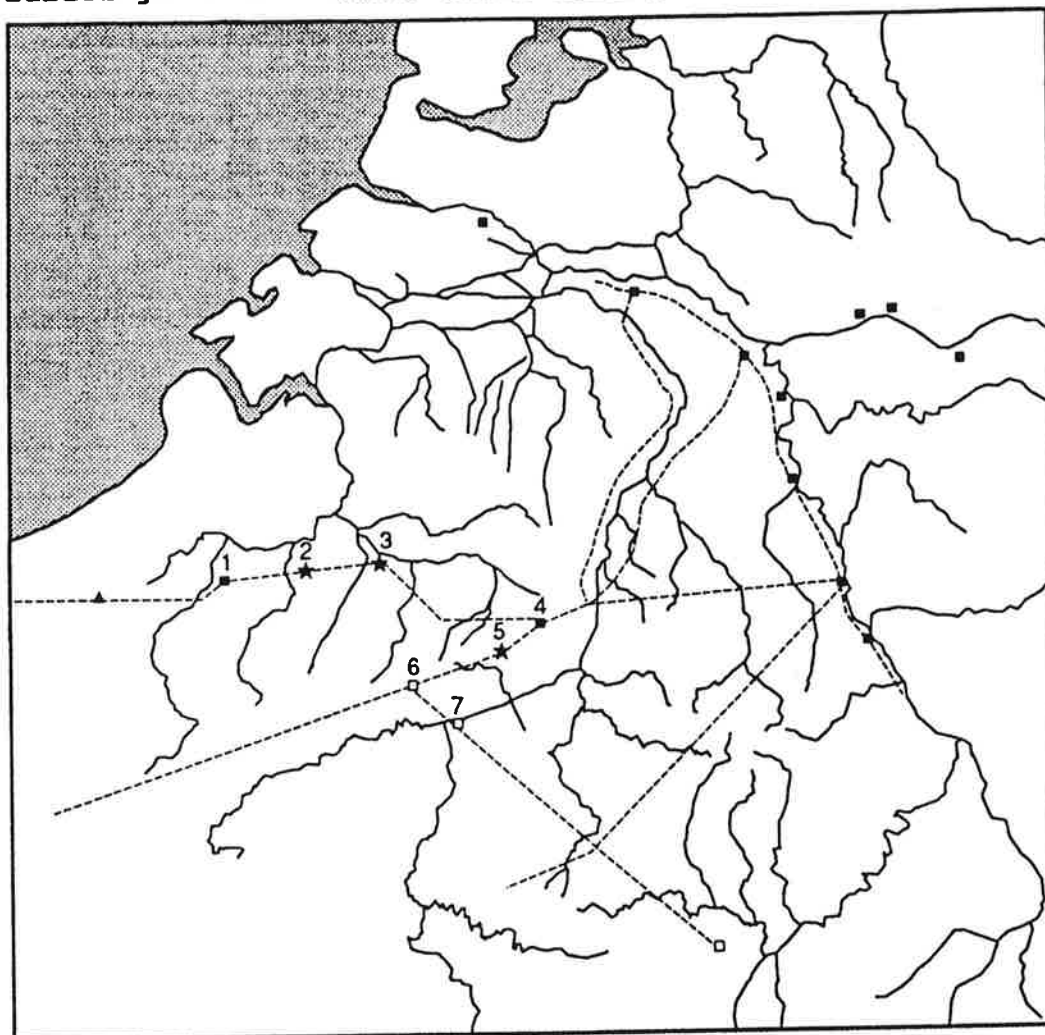

Fig. 10. De militaire infrastructuur, 12 v.Chr.-9 n.Chr.
 1. Velzeke; 2. Asse; 3. Elewijt; 4. Tongeren; 5. Braives; 6. Liberchies; 7. Namen.
 ■ militaire kampen; □ vermoedelijke militaire kampen;
 ★ Augusteïsche terra sigillata.

Men spreekt in dat verband terecht van *viae militares*¹. Een eerste belangrijke weg, en een *via militaris* in de ware zin van het woord, liep van Cassel (*Castellum Menapiorum*) over Kortrijk, Kerkhove, Velzeke, Asse, Elewijt en Tienen naar Tongeren. Deze weg moet in de Augusteïsche tijd van uitzonderlijk belang geweest zijn. Te Velzeke werd een vroeg-Romeins legerkamp in de vorm van een onregelmatige vierhoek en met een oppervlakte van ca. 5 ha.

¹Vgl. J. MERTENS, *Military Origins*, p. 155 & 162-163; J.F. DRINKWATER, *Roman Gaul*, p. 93. Zie bijzonder J. SASEL, *Viae militares*, in *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, II, 1977, p. 235-244.

ontdekt, juist ten noorden van deze weg. Het kamp werd tijdens de regering van Tiberius opgegeven en in de plaats ervan ontwikkelde er zich vanaf de Claudische tijd een bloeiende vicus (Fig. 10)¹.

Zoals te Velzeke werden ook te Asse en te Elewijt Augusteïsch materiaal, w.o. Arretijnse sigillata, aangetroffen. H. Thoen oppert zelfs de mogelijkheid dat nog meer legerkampen langs deze weg zouden kunnen liggen². Vrij snel, nog in de Augusteïsche tijd, heeft deze weg evenwel zijn vooraanstaande betekenis moeten overlaten aan de weg Tongeren-Liberchies-Bavay.

In de civitas Tungrorum troffen de archeologen enkel te Tongeren sporen aan die op de aanwezigheid van een militair kamp uit de Augusteïsche tijd wezen³. Gezien de grootte van de civitas is dit wel enigszins verwonderlijk. Anderzijds kan men zich wel de vraag stellen naar de mogelijke militaire betekenis van de vici langs de wegen. Deze waren veelal gegroeid uit de mansiones en de mutationes waar men kon overnachten en van paard verwisselen. Zij dienden in de eerste plaats voor de koeriers van de cursus publicus. Vaak waren aan deze mansiones ook militaire posten verbonden die onder bevel stonden van een beneficiarius consularis. Zij waren verantwoordelijk voor de militaire veiligheid van het wegennet. In het Rijnland werden reeds talrijke dergelijke stationes aangetoond⁴. Zij moeten in ieder geval ook in de

¹Zie M. ROGGE, Een legerplaats uit de vroeg-Romeinse tijd te Velzeke, in Hermeneus, 52, 1980, p. 135 e.v.; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 157-158; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 40 & 42; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 49-50 & 92; M. ROGGE & L. VAN DURME, Archeologisch Museum van Zuid-oost-Vlaanderen. Algemene Brochure, 1987, p. 35 e.v.; J. MERTENS, Military Origins, p. 160; IDEM, in EC, 53, 1985, p. 28; H. THOEN, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 49-50.

²Zie H. THOEN, in Bodenaltertümer Westfalens, 26, 1991, p. 50: "Diese frühe Strassenverbindung zwischen Cassel und tongeren scheint in der augusteischen Zeit ausserordentlich wichtig gewesen zu sein, und wir fragen uns, ob an dieser Strecke nicht noch weitere augusteische Befestigungen gesucht werden müssen, u.a. in Tienen, Kortrijk oder eben in Cassel!?" Vgl. ook M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 62; J. MERTENS, Military Origins, p. 161-162. Volgens E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 50 & 92, J. MERTENS, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 263 en M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 156-157 werden ook te Elewijt sporen van militaire constructies aangetroffen. Vgl. ook A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 40 & 42.

³Zie supra onder 1.1.2.1. C.B. RÜGER, Germania Inferior, p. 17 spreekt in dit verband van "praesidia und custodiae gegen die Maas hin".

⁴Zie hierover H. VON PETRIKOVITS, Römische Reinland, p. 72 e.v.; T. BECHERT, Romeinen, p. 176. Vgl. J. MERTENS, in EC, 53, 1985, p. 28; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 92-93; H.A. HIDDINK, Rural Centres in the Roman Settlement System of Northern Gallia Belgica and Germania Inferior, in Images of the Past, 1991, p. 207 e.v.. Een recente verzameling van inscripties van beneficiarii biedt E. SCHALLMEYER et alii, Der römische Weihebezirk von Osterburken I, Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarier-

civitas Tungrorum aanwezig geweest zijn. Een dergelijke beneficiarius consularis is bekend uit een grafopschrift, vermoedelijk uit de 2de eeuw, gevonden te Namen (Namurcum). De vicus van Namen kon zich evenwel reeds van in de Augusteïsche tijd ontwikkelen. Volgens M.E. Mariën zou hier mogelijk een militair steunpunt kunnen geweest zijn¹.

Nog andere vici klimmen op tot de Augusteïsche tijd. In Braives (Perniciacum?) is de Romeinse aanwezigheid geattesteerd vanaf de laatste decennia v.Chr. Belangrijk zijn de Arretijnse sigillata en de Gallische en Romeinse munten. Er werd geen spoor geattesteerd van een mogelijke militaire infrastructuur². Te Liberchies (Geminiacum) werd de Romeinse aanwezigheid geattesteerd vanaf het 2de decennium v.Chr. Belangrijk zijn hier de Arretijnse sigillata en talrijke Gallische munten w.o. een significant aantal van het AVAVCIA-type. Er werd tevens de aanwezigheid van een V-vormige gracht vastgesteld. Er is volgens A. Van Doorselaer evenwel te weinig bewijsmateriaal voorhanden om hier de aanwezigheid van een Augusteïsch kamp te mogen veronderstellen³.

Inschriften des Römischen Reiches, 1990. Betreffende de beneficiarii dient men evenwel op te merken dat hun opdracht niet echt duidelijk is. Zie dienaangaande J. SASEL, in Studien zu den Militärgrenzen Roms, II, 1977, p. 235: "Von technischen Truppen der Armee waren fast alle Strassen im römischen Reich konzipiert und trassiert, und was die eigentliche Aufgabe der beneficiarii war, ist noch nicht klar". Vgl. verder, A. VON DOMASZEWSKI, Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze, in Westdeutsche Zeitschrift, 21, 1902, p. 158-211; J. FITZ, Epigraphica VIII, in Alba Regia, 15, 1976, p. 265-267; M. MIRCOVIC, Beneficiarii consularis and the New Outpost in Sirmium, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 252-256; E. SCHALLMAYER, Zur Herkunft und Funktion der Beneficiarier, in Roman Frontier Studies 1989, 1991, p. 400-406.

¹Zie 2.1.9.1. M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 155-156; M.E. MARIEN, Belgica antiqua, p. 106; J. MERTENS, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 263. Vgl. ook Cuyk-Ceuclum waar militaire aanwezigheid in de 2de helft van de 1ste eeuw geattesteerd werd, J.E. BOGAERS, in BerROB, 17, 1967, p. 110-111; M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 131 & 98. De site wordt door A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 47 gelijkgesteld met een castellum voor een cohors. Dit militair steunpunt maakte evenwel hoogst waarschijnlijk deel uit van de civitas Frisiavonum en niet van de civitas Tungrorum. Zie hierover p. 12 & 14.

²Zie M.-TH. & G. RAEPSAET-CHARLIER, Gallia Belgica, p. 148-149; R. BRULET & al., Braives gallo-romain, I, La zone centrale, 1981; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 42; J. MERTENS, Military Origins, p. 158. Betreffende de terra sigillata, zie ook p. 13 n.

³H. SCHÖNBERGER, in JRS, 59, 1969, p. 147; Y. GRAFF, Liberchies, site Augustéen. Le matériel archéologique, in Romana Contact, 7, 1978, p. 7-66, vooral ook p. 46; A. VAN DOORSELAER, De Romeinen, p. 42 & 64; J. MERTENS, Military Origins, p. 158; IDEM, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 263; IDEM, in EC, 53, 1985, p. 28; J.F. DRINKWATER, Roman Gaul, p. 132. Betreffende de AVAVCIA-munten, zie 3.2.

Uit de schaarse gegevens blijkt in ieder geval duidelijk dat keizer Augustus er nog voor de erawisseling in geslaagd was de nieuw veroverde gebieden een stevige organisatie en structuur te bieden gebaseerd op een goed uitgebouwd wegennet. De Arretijnse sigillata die op de verschillende sites werden gevonden, wijzen in ieder geval op een Romeinse aanwezigheid, zonder dat evenwel met zekerheid kan gesteld worden dat het om Romeinse militairen ging. Duidelijk is echter dat het Romeinse militaire apparaat een bepalende factor is geweest in de ontwikkeling van de civitas Tungrorum.

1.3.2. De militaire betekenis van de civitas Tungrorum in de post-Augusteïsche tijd.

De resultaten van het archeologisch onderzoek te Tongeren lijken te suggereren dat reeds zeer snel andere accenten werden gelegd en dat zich ter plaatse een civiele nederzetting ontwikkelde. Men dient zich dan ook de vraag te stellen in welke mate de civitas Tungrorum militair belangrijk blijft tijdens het Principaat. Twee facetten mogen in ieder geval niet onderschat worden, nl. het menselijk potentieel voor de rekrutering van troepen en de civitas als 'graanschuur'.

In de civitas Tungrorum werden reeds vroeg in de 1ste eeuw militairen gelicht die dienst deden in zowel de alae en cohortes Tungrorum als andere 'etnische' eenheden zoals bv. de ala Afrorum of de cohors I Asturum. De eerste aanwijsbare rekruteringen zijn reeds geattesteerd vanaf de regering van Tiberius (2.8.2.1. - 2.3.3.2.). De hoeveelheid militairen die hier gelicht werd, was o.i. enkel mogelijk wanneer men rekening houdt met een degelijke organisatie van de rekrutering. Archeologisch onderzoek in 1961 in de westsector van de stad in de buurt van het snijpunt van de stadswallen en de Beukenberg bracht sporen van een palissade met spitsgracht aan het licht. Deze gracht was gevuld met verbrand puin en de site was overdekt met een bouwlaag uit de Flavische tijd. Deze militaire structuur werd in ieder geval pas in de loop van de 2de helft van de 1ste eeuw vernield. De constructie lag aan de rand van de toenmalige vicus¹.

Hoewel de administratieve en economische functie van Atuatuca langzaam belangrijker werd, mag men toch aannemen dat hier een zekere militaire infrastructuur aanwezig bleef. Dit zou tevens perfect passen bij de idee van Atuatuca als groeiende civitas-hoofdplaats en één van de 'verzamelplaatsen' voor recruten uit de civitas Tungrorum². Hier ligt tevens een mogelijke verklaring

¹Zie W. VANVINCKENROYE, Bondig verslag betreffende de recente opgravingen te Tongeren, in Limburg, 43, 1964, p. 76; IDEM, Opgravingen 1963-1964, p. 26; IDEM, Tongeren, p. 42. De auteur spreekt in de laatste publicatie van "een provisorische sperwal die tijdens de Batavenopstand in allerijl werd aangelegd".

²Vgl. met de visie van E. RITTERLING, in BJ, 114/115, 1906, p. 186. Voor grensprovincies zoals Germania Inferior en Superior bestond er geen probleem vermits de rekrutering hier kon geschieden via de bestaande militaire kampen.

voor de blijkbaar systematische verwoesting van de nederzetting tijdens de Batavenopstand. Tijdens het eerste jaar van de revolte werden door de opstandelingen talrijke legerkampen en militaire installaties vernietigd. Anderzijds konden opstandige Tungri zich hier verschanst hebben en onderging de vicus zijn lot naar aanleiding van de campagnes van Fabius Priscus die de overgave van de civitates der Nervii en Tungri afdwong¹.

Het archeologisch onderzoek kon tot nog toe geen spoor van een militaire structuur aanwijzen die betrekking heeft op de situatie na de opstand van de Bataven. Opvallend is o.i. wel dat juist op dat ogenblik aan de zuidwestzijde van de stad extra muros een gebouwencomplex, de horrea, opgericht werd. Tijdens de Flavische tijd bestond de constructie uit houtbouw. In de loop van de 2de eeuw, kort na de voltooiing van de stadswallen, werd evenwel een stenen complex gebouwd.

Betreffende dit gebouw kan men toch enkele bedenkingen formuleren. Typisch voor het complex is een dubbele rij vertrekken, asymmetrisch geschikt en geflankeerd door een porticus. Het grondplan vertoont een sterke gelijkenis met dat van opslagplaatsen zoals men ze te Rome en Ostia ook aantrof². Anderzijds merkt men ook talrijke punten van overeenkomst met bepaalde gebouwen in militaire kampen die geïnterpreteerd werden als valetudinaria, horrea of zelfs barakken. Wij verwijzen hier e.g. naar Corbridge, Echzell, Fendoch, Künzing 1, Rödchen, Valkenburg, Vindonissa³. Bovendien vertoont het aangrenzend gebouw sterke overeenkomsten met stafgebouwen uit militaire kampen⁴.

Op grond van de bovenstaande archeologische gegevens menen wij te mogen besluiten dat de functie van het gebouw niet te eng mag geïnterpreteerd worden. Het lijkt ons mogelijk aan te nemen dat

Vgl. verder G. ALFÖLDY, Hilfstruppen, p. 98.

¹TAC., Hist., IV, 79, 5 (= 1.3.10.). Vgl. T. BECHERT, Romeinen, p. 36; W. VANVINCKENROYE, Tongeren, p. 42.

²Vgl. G.E. RICKMAN, Roman Granaries and Store Buildings, 1971, p. 15-123; R.A. STACCIOLI, Tipi di "horrea" nella documentazione della "Forma Urbis", in Hommages A. Grenier, III, 1962, p. 1432-1437; W. VANVINCKENROYE, Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren, 1975, p. 56; IDEM, Tongeren, p. 87; A. ROBERTSON, Roman Forts, p. 164-165.

³G.E. RICKMAN, Roman Granaries, p. 213 e.v., vooral p. 257-263; H. VON PETRIKOVITS, Die Serialgebäude römischer Legionslager, in Legio VII Gemina, 1970, p. 277; G. WEBSTER, Imperial Army, p. 192-198; S. VON SCHNURBEIN, Die römischen Militäranlagen bei Haltern, in Bodenaltertümer Westfalens, 14, 1974, p. 65 & 67; W. VANVINCKENROYE, Romeins gebouwencomplex, p. 56; A. ROBERTSON, Roman Forts, p. 157 e.v.

⁴R. FELLMANN, Das Zentralgebäude der römischen Legionslager und Kastelle, in Pro Vindonissa, 1957-1958, p. 75 e.v.; W. VANVINCKENROYE, Romeins gebouwencomplex, p. 56-57.

wij hier te maken hebben met een mogelijke militaire infrastructuur met een tweevoudige opdracht. Hoger wezen wij reeds op het belang van de civitas voor de ravitaillering van de Rijntroepen. Deze bevoorrading werd waarschijnlijk vanuit Tongeren georganiseerd zoals trouwens ook kan afgeleid worden uit de centrale ligging van de stad binnen het wegennet. In deze opslagplaatsen werden de annonae militares verzameld. Het ging om een soort jaarlijkse belasting in natura, voornamelijk graan, die zoals de term het zegt in eerste instantie bedoeld was als bevoorrading voor de troepen¹.

Betreffende de verantwoordelijkheid voor de inzameling van deze annona lijkt het ons, gezien de specifieke situatie met een grote troepenconcentratie in de aangrenzende provincie Germania Inferior, gewenst te denken aan een militair met de rang van primipilaris. W.T. Arnold stelde eertijds dat in municipia of coloniae die nabij de limes lagen, of een militair belang hadden, dergelijke ambten vaak door oud-militairen of officieren waargenomen werden. Dit was zeker zo wanneer dergelijke ambten een direct nut hadden, zoals bv. de ravitaillering van troepen. En hoewel G. Rickman tegen deze visie een zeker voorbehoud maakt, lijkt het ons, gezien het feit dat de bevoorrading van de Rijntroepen, ondermeer vanuit Tongeren, van vitaal belang was, hier zinvol de hypothese te verdedigen dat een militair als decurio verantwoordelijk was voor de inzameling van de annona. Een man die hiervoor in aanmerking kwam in het begin van de 3de eeuw was T. Aurelius Flavinus, primipilaris en decurio van de civitas Tungrorum die in Oescus met een ereopschrift gevierd werd².

Op de tweede plaats fungeerde het gebouwencomplex mogelijk ook als één van de verzamelplaatsen van rekruten voor de Romeinse auxilia en nam dan bijgevolg de rol over van de 'kazerne' die in 69/70 vernietigd werd. Voor deze visie pleit o.i. vooral ook de centrale ligging van Atuatuca in het wegennet van de civitas Tungrorum met haar directe verbinding naar de Rijngrans toe. Ook hiervoor zou een militair met de rang van primipilaris verant-

¹Vgl. D. VAN BERCHEM, L'annone militaire dans l'empire romain au troisième siècle, 1937; W. VANVINCKENROYE, Romeins gebouwencomplex, p. 59; T. BECHERT, Romeinen, p. 176; W. SONTHEIMER, in Der Kleine Pauly, 1, 1975, kol. 363-364; E.M. WIGHTMAN, Gallia, p. 50; A. MÓCSY, Das Lustrum Primipili und die Annona Militaris, in Germania, 44, 1966, p. 312-326, bijzonder p. 320 e.v.; B. DOBSON, The Significance of the Centurion and 'Primipilaris' in the Roman Army and Administration, in ANRW, II, 1, 1974, p. 431.

²Zie 2.10.1.1. W.T. ARNOLD, The Roman System of Provincial Administration to the Accession of Constantine the Great, 1968 (= 1914), p. 252-253; G. RUPPRECHT, Untersuchungen, p. 84-85. Vgl. G. RICKMAN, Roman Granaries, p. 274 & 288-289. De auteur meent evenwel dat "they were in fact civilian officials, retired members of the provincial officium, particularly associated with provisioning of frontier troops". Dit is echter in tegenspraak met de inscriptie van Oescus. Zie ook G. RUPPRECHT, Untersuchungen, p. 195-196. Zie verder p. 100 & 103.

woordelijk kunnen geweest zijn¹.

Op grond van het belang van de bevoorrading van de Rijntroepen en het ronselen van rekruten mag men tenslotte aannemen dat hier steeds een detachement militairen aanwezig was, mogelijk met de sterkte van een centuria. Uiterlijk op het einde van de 2de of het begin van de 3de eeuw wijdden soldaten van de centuria van Valentinus van een eenheid Gaesati een altaar aan de god Volkanus².

Voor het overige lijkt Tongeren geen enkele militaire betekenis gehad te hebben tijdens het Principaat. De wallen uit de 2de eeuw hebben volgens J. Mertens veeleer een symbolische dan wel een militaire functie gehad. Atuatuca had mogelijk het statuut van municipium ontvangen en lijkt dat te willen bevestigen door de bouw van deze enorme constructie. Zij waren in ieder geval veel te lang om met een beperkt garnizoen op een efficiënte wijze te kunnen worden verdedigd³.

¹Zie G. RUPPRECHT, Untersuchungen, p. 195-196. In dat kader wensen wij ook te wijzen op het vermoeden dat door K. KRAFT, Zur Rekrutierung, p. 50 geformuleerd werd: "Im Grunde genommen erscheint nichts anderes, als dass nicht bloss für die legionare, sondern auch für die auxiliare Aushebung nicht die Provinzgouverneure bzw. die Befehlshaber der Provinzarmeen, geschweige denn die Alen- oder Kohortenkommandanten zuständig waren, sondern dass die Rekrutierung von kaiserlichen dilectatores zentral gehandhabt wurde, und zwar für grössere Frontbereiche". Dit veronderstelt een degelijke organisatie, gestuurd vanuit een bestuurlijk centrum zoals bv. Atuatuca in de civitas Tungrorum. Vgl. tenslotte dienaangaande Y. LE BOHEC, L'armée, p. 73.

²Zie 2.1.1.2. Vgl. W. VANVINCKENROYE, Romeins gebouwencomplex, p. 59.

³Zie J. MERTENS, in Caesarodunum, 20, 1985, p. 265: "De par sa configuration cette muraille ressemble plus à un symbole qu'à une défense effective ..." Zie onze visie onder 1.1.2.2., supra p. 191-192.